

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Lengyel László • Spiró György

Selyem Zsuzsa • Tábor Ádám • Bendl Vera

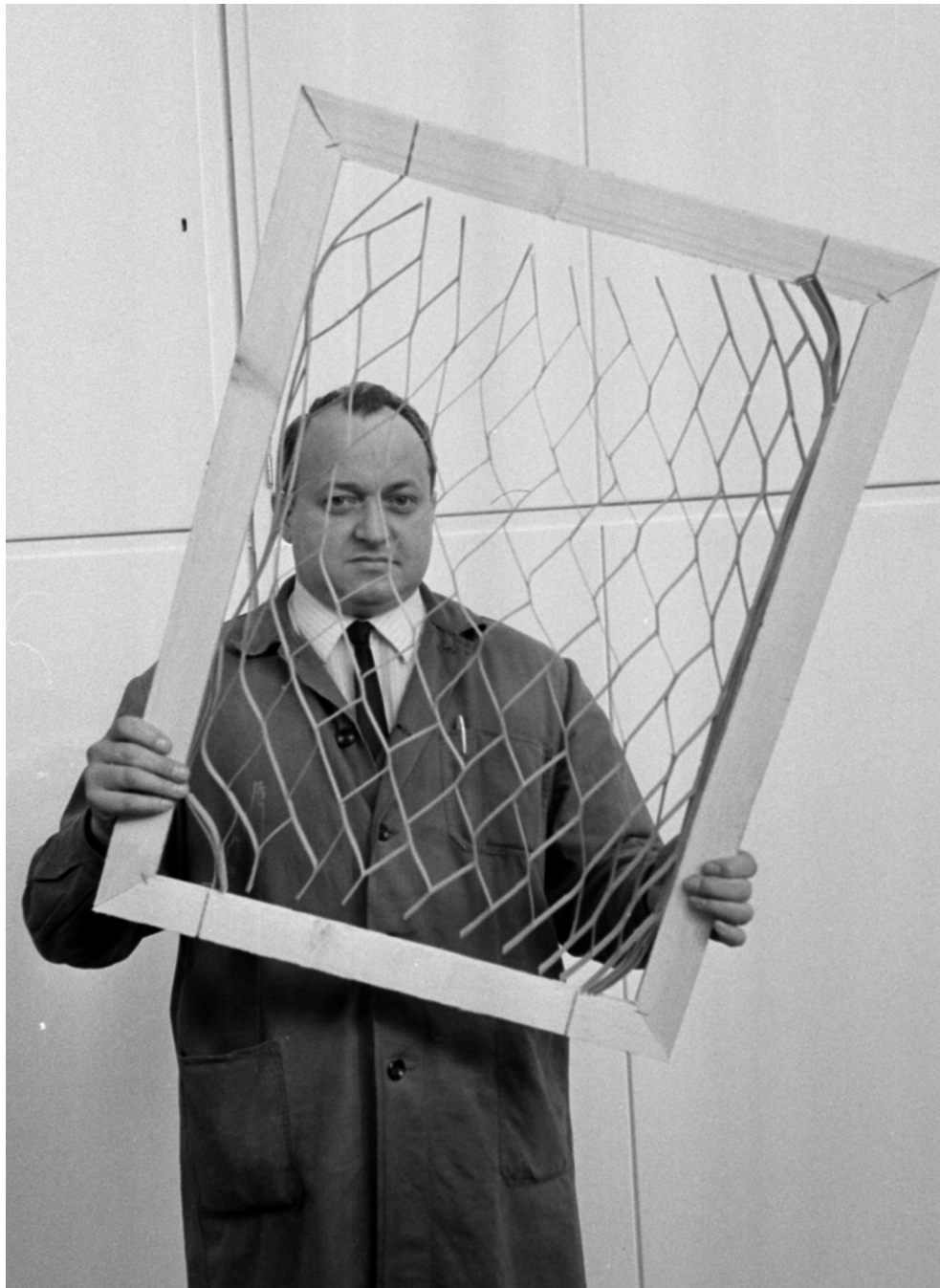
Nádasdy Ádám • Schein Gábor

**FESLETT
VIRULÁSBAN**

2019. 7. szám

Ára: 700 Ft

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

nka
Nemzeti Kulturális Alap

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bendl Vera bölcseztan, író, tigriscsíkfestő

Lengyel László (1950) közgazdász, politológus

Nádasdy Ádám (1947) költő, műfordító, nyelvész

Schein Gábor (1969) költő, író, irodalomtörténész

Selyem Zsuzsa irodalomtörténész, író

Spiró György (1946) író

Tábor Ádám (1947) költő, esszéíró

E számunk fotóit a Fortepan Gyűjteményből válogattuk.

EMBER MÁRIA-DÍJ

A Raoul Wallenberg Egyesület 2016-ban alapította Ember Mária-díját eddig *Simonyi Andrea és Bánki Miklós, Csillag Ádám, Randolph L. Braham, Hardy Titusz, L. Ritók Nóra és Gergely Anna* nyerte el.

A következő díjazottra az Egyesület várja az Önök javaslatait.

A díjat elnyerhetik, akik:

kiemelkedő színvonalon mutatták be a zsidó és nem zsidó magyarok együttélésének történetét, illetve a magyarországi kisebbségek sorsát, vagy a Vészkorszak tragikus eseményeit, előzményeit és következményeit a magyar történelem és kultúra részeként dolgozták fel, valamint akik kiemelten hozzájárultak a rasszizmus elleni küzdelemhez és az emberi jogok érvényesüléséhez.

A javaslattétel határideje: 2020. február 28.

A javaslatot írásban kell benyújtani az embermariadij@gmail.com e-mail címre, vagy postai úton az egyesület 1363 Budapest, Pf. 39. postafiók címére.

További információt a fenti mailcímen vagy a +36 30 9647391 telefonon kaphat.

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P
31. ÉVFOLYAM 7. SZÁM

Lengyel László: <i>1968: társadalmi forradalom a gazdasági prosperitásban</i>	3
Spiró György: <i>Malaccal teljes éveink</i>	13
Selyem Zsuzsa: <i>Szinte végtelen</i>	44
Tábor Ádám: <i>Versek</i>	50
Bendl Vera: <i>Aljosa, szerelmem</i>	52
Nádasdy Ádám: <i>Miért prózában?</i>	58
Schein Gábor: <i>A dehumanizáló gyarmati nyelv és a Sinistra körzet</i>	69

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: BOJTÁR ENDRE | HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

| RÉTI PÉTER | SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFÖZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS ZETETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

1968: társadalmi forradalom a gazdasági prosperitásban

A gazdasági virágzás és a társadalmi konfliktus

Az első tézisem magából a címből adódik: hogyan mondtak ellent a gazdasági viszonyok a társadalmi mozgalmaknak vagy a társadalmi konfliktusok a gazdasági prosperitásnak. Ebben az időszakban, a hatvanas években, a világgazdaságban konjunkturális időszak volt. Soha nem látott gazdasági csoda ment végbe Nyugat-Európa vezető országaiban, ez a német, az olasz, a francia csoda. Bármilyen furcsa, ma már senki se emlékszik rá, de az 1958 és 1968 közötti idő, gazdasági értelemben, Franciaország leggyönyörűbb korszaka volt. Ekkor történt Itália felemelkedése. Ekkor majdnem utolérték Észak-Európát – Skandináviát és Nagy-Britanniát. Japán annyira Amerika nyomdokába lépett, hogy

a 70-es évek végére komoly vetélytársává vált. De ebben az időszakban Amerika még a csúcson van. Olyannyira, hogy ez a csúcspontja – gazdasági értelemben – a fejlett világban a jóléti államnak. Amerikában ekkor következik be a második jóléti forradalom, a *New Deal* után. Kiterjesztik a szociális jogokat. A költségvetés soha nem látott mértékben elkezdi olyan intézményeket finanszírozni a nyugdíjrendszerben, az egészségügyi rendszerben, amelyeket soha korábban.

Lényegében a szociális állam virágzik Nyugat-Európában is. Ebben az időszakban jelenik meg az a probléma – és én most ezt nem akarom levezetni materialista módon –, hogy mi volt az oka '68-nak, de ekkor jelenik meg az is, hogy ki, milyen alapon, hogyan osztozik a javakon. Elosztási probléma: vannak többletjövödelmek, ki fog hozzájuk férni, és

Előadás az ELTE ÁJK 2018. november 18-i konferenciáján.

ki dönthet erről? Ebben az időszakban azzal, ahogy eltolódik a jóléti államban a társadalmi egyenlőség központú gondolkodás, és nemcsak a gondolkodás, hanem a cselekvés is, egész konkrétan megjelenik a társadalmi egyenlőtlenség állam általi szociális kiegyenlítése. Ez nem szocializmus, szeretném hangsúlyozni. Ez Amerika és Nyugat-Európa. Ahol a *New Deal* után először merül föl a fejlett országokban, hogy vajon egyenlőnek születtünk-e? Jár-e a déli feketéknek nemcsak civil jog, hanem bármilyen szociális juttatás? Szeretném mondani, ez máig a döntő kérdés. Jár-e a bevándorlóknak bármilyen juttatás? A vendégmunkásoknak jár-e bármi? Kell-e adnunk nyugdíjat mindenkinek? Jár-e az egészségügyi szolgáltatás mindenkinek? Az egyetemistáknak jár-e az oktatás, és milyen szinten? Ki juthat be, és miért? Amikor látszik a jövedelem, az egy valós társadalmi probléma. Tehát tudjuk, hogy van jövedelem, a gazdaság növekedik, gondoljuk el, Nyugat-Németországban 7-8%-os növekedések voltak. Ez pokolian megdobja a jövedelmeket. Most innentől kezdve az a kérdés: a tőke viszi-e el a jövedelmi többletet, vagy a munka viszi el, és mit csinálunk a szociálisan rászorultakkal? A jóléti állam széles kiterjedésében bevállalt olyan értékeket és érdekeket, amelyeket korábban mozgalmak képviseltek. Most mozgalmak

nélkül is előálltak az egyenlősítő helyzetek.

Akkor itt jön a következő probléma, hogy vajon mint egyének és közösségek ezekről a jövedelmekről milyen döntést hozunk, amikor hozzánk eljut? Ez látszólag furcsa kérdés. Hogyhogy milyen döntést? Költsük el vagy takarítsuk meg – ez a dilemma. Itt állunk szemben a fogyasztói társadalommal. Nos, természetesen vesszük, hogy a háború után Amerikában és Nyugat-Európában valami hihetetlen árúbőség jelent meg. Az európai társadalmak ehhez egyáltalán nem voltak hozzászokva. És egyszer csak kiderült, hogy tömeges termeléshez tömeges fogyasztás tartozik.

Consumo ergo sum! Fogyassz, fogyassz és még egyszer, fogyassz! Az „*American way of life*”, az amerikai életforma a fogyasztás maximalizálása és a megtakarítás minimalizálása. Ez a fogyasztói forradalom kezdi meghódítani Amerika után Nyugat-Európát, sőt, elkezd beszivárogni Kelet-Európába is. Elfogadjuk vagy elutasítjuk?

A '68-as mozgalmaknak az egyik legdrámaibb kérdése, amivel kihívták maguk ellen, ha tetszik, a kapitalizmust, hogy nem fogadták el a fogyasztói kapitalizmust, és azt üzenték, hogy ne fogyassz. Ne fogyassz, ne zabáld tele magad, nem

kell autóval járnod, nem kell karriert csinálnod. Mindannyian farmernadrágos, hosszú hajú, gitáros, egyenlő emberek vagyunk, és le vagytok ti szarva, hogy itt túrjátok a földet, majd bementek egy hivatalba és ott görnyedtek a főnökeitek előtt... Még csak az hiányzik! Hát már először is nem megyek be vizsgázni. Milyen joga van az egyetemi tanárnak? Ahhoz van-e joga, hogy engem megkérdezzen egyáltalán. Mennyivel tud ő többet? Egyenlőek vagyunk. Milyen joga van egy hivatalfőnöknek, hogy utasítást adjon? Hogy képzelik ezek? Ez egy életformaváltás követelése. Aztán persze *Herbert Marcuse* és a frankfurtiak szépen megfogalmazták, hogy miért nem szabad fogyasztani. De a fogyasztással szembeni düh óriási hatású.

Ha a negyvenes-ötvenes évek amerikai fogyasztói forradalma, az amerikai életforma kialakulása és terjedése a XX. század egyik nagy kulturális forradalma, a hatvanas évek fogyasztásellenes, posztmaterriális értékeket hirdető kulturális forradalma talán az első globális forradalom, amely áthatja Amerikát és Európát, Latin-Amerikát és Ázsiát. Kiindulópontja a társadalmi viselkedés, a közösségi stílus radikális megváltoztatása: a férfi-nő, heteroszexuális-homoszexuális, fehér-színés, öreg-fiatal kapcsolatok teljes átértékelése. Mindez csak kisebb részben a politika és a gazdaság, nagyobb

részben a polgári társadalom [*société civile*] területén. Megváltozik a nyelv – a zenei, a tömegkommunikációs és a kisközösségi –, az életstílus, a saját testünkhöz való viszony, a szexuális viselkedés, az öltözködés.

Ha valaki visszanézi az akkori időszak filmjeit vagy meghallgatja az akkori időszak énekeseinek – *Bob Dylan* vagy *Donovan* – dalait: tipikusan olyasmiről szóltak, ha te öltönyt és nyakkendőt veszel, akkor ezzel már nyugodtan befekhetsz a koporsóba. Először akkor lesz öltönyöm s nyakkendőm, amikor koporsóba fektetnek, éneklé Bob Dylan. Azóta Nobel-díjas lett, csak úgy mellékesen mondom, de ezt csak a szórakozás kedvéért. Van egy jóléti állam, amelynek módja van a társadalmi egyenlőségen javítani, s van egy mozgalom, ami erre rátesz még egygyel, hogy ez nem elég, hogy tessék szíves lenni ezt még jobban csinálni, még jobban egyenlősíteni, és tessék az árupiacot, a tőkét korlátozni. Nem akarunk fogyasztani, minden tele van bojkottokkal, hogy ezt sem fogyasztjuk, azt sem fogyasztjuk, hanem ülünk a zöldben, és marihuánás cigarettáinkat szívjuk hátra dőlve, és elég volt a háborúból, a Walmartból, és fogyasztógép anyánkból és képmutató apánkból.

Az 1910 és 1930 között született szülők és az 1940-es és 50-es években

született gyermekeik között szakadéktátong. A gyermekek számára szüleik semminemű erkölcsi tartalmat, sőt, semmit sem képviseltek. Anyagi teljesítményüket inkább elítélték, s fellázadtak a szüleik jelképezte nemzeti büszkeség és pénzbeli javak, a háborús tettek és a békés üresség, a rend és a törvényesség ellen.

Részben a vietnámi háború miatt, részben a korábban lezajlott gyarmati háborúk miatt óriási jelentősége volt annak, hogy felnőtt egy nemzedék, amely kifejezetten háborúellenes és pacifista volt. Miért kéne megdöglennünk Vietnámban? Miért kellett nekünk, franciáknak meghalunk Algériában? Mi az oka, hogy mi odamegyünk? Nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom. A német fiatalokat nyomasztotta szüleik háborús, náci múltja. Nem véletlen, hogy ezeket a kérdéseket fölítették a 2000-es évek második felében Obama második '68-as forradalma idején: mi a csudát kerestünk Irakban? Mit keresünk Afganisztánban? És itt jön az atomfegyverkezés, a föld elpusztítása elleni fellépés, amit most nem mondok el.

Életforma-forradalom kísérlete Kelet-Európában

A második tézisésem, hogy miközben a nyugati világban a fentebb leírt irányú mozgás volt, a keleti blokk-

ban, amit szovjet övezetnek hívunk, sajátos ellentétes mozgás zajlott le. Ez az ellentétes mozgás azt jelenti, hogy az országok reformista elitje éppen most akar olyan reformok útjára lépni egy piaci jóléti állam irányába, amellyel a nyugati fiatalok hatvannyolcas szelleme szembekeverült. A „prágai tavasz”, vagyis a piaci szocializmus megteremtésének Ota Šik által elképzelt modellje valamiféle osztrák, skandináv jóléti államot jelentett volna, amelyben létezik a gazdaságnak autonómiája, egyszersmind valamiféle szocialista demokrácia. Ennek hasonló, gyengített változatát képzelték el a magyar, a lengyel, a jugoszláv reformerek is. Célul a szociális piacgazdaságnak nevezett nyugatnémet/osztrák változatának keleti, a szovjet övezeten belüli változatát tűzték ki – van piac is, és van terv is –, tehát az állam benne van ugyan a gazdaságban, és kiegyenlíti a viszonyokat, de hagyja autonómiát a vállalatoknak és a gazdálkodó egyéneknek. Elég volt az állami típusú diktatórikus tervezésből, nem ér az semmit. Piacosítsunk, és engedjük az embereket fogyasztani!

Mindez teljesen ellentmondott annak, amit Nyugat-Európában a mozgalmi szinten mondtak: ne fogyasztatok! A hiánygazdaságban élő kelet-európaiak minden vágya a fogyasztás volt. A nyugati újbóloldal szemében a kelet-európai reformok

a kapitalizmus restaurációját jelentették, az általuk követett egyenlősítő szocializmus elárulását. Ezért az újbaloldal a Mao irányította kínai kulturális forradalommal, és nem a prágai „emberarcú szocializmussal” volt szinkronban. Jellemző, hogy a szovjet típusú szocializmusban a hatvanas évek végétől nyíltan vagy burkoltan győzött a szocialista fogyasztói társadalom eszméje és gyakorlata, miközben mindent megtettek azért, hogy a politikai demokrácia és az életforma-forradalom minden hajtását eltapossák.

A hatalom hitt abban, hogy a fogyasztással, az anyagi kompenzációval leszerelheti a társadalmi konfliktusokat. Az ideológiai-politikai lojalitást Magyarországon kezdte fölvaltani a fogyasztói, az életszínvonal legitimáció. A rendszer az életszínvonal folyamatos növelésével, a fogyasztás bővülésével igazolta magát. A Kádár-rendszer a szocialista tábor zárt rendszerében versenyképes fogyasztói szocializmust teremtett, amely bizonyította fölényét a szovjet, keletnémet, román, lengyel, bolgár hiányszocializmusok felett. Ám a határok kinyitása, és a nyugati típusú fogyasztói társadalommal való összehasonlítás a magyar termelési és szolgáltatói szerkezet gyengeségét, versenyképtelenségét bizonyította. Abban a pillanatban,

amikor a verseny nem ideológiai alapokon folyik – hogy a kommunizmus azért jobb, mert majd unokáink unokáinak jobb lesz –, hanem azért, mert nálunk eddig egyféle sör volt, jövőre ötféle lesz, van Trabant, de lesz Lada – akkor köszönjük szépen, Kádár elvtárs. A taxisofőr férj és a szövönő feleség látja Ausztriát, ott húsféle sör és Volkswagen van. Elismerik, hogy jobban élünk, mint Romániában. De azt kérdezik: mikor leszünk már Ausztria? Higgyék el, amikor az egyféle kőbányai sört itta a dolgozónép, akkor azt érezte, hogy ez azért nem az igazi... És az első útja Ausztriában a benzinkútnál oda vezetett, hogy megnézte: jézusmária, hányféle sör! És milyenek a házak, az autók! A magyar gazdaság nem teljesíti azokat a várakozásokat, amelyeket az osztrák vagy a nyugatnémet. Ebből is következik az eladósodás, mert ugye csak hitelből lehet az egészet csinálni, ebbe viszont a gazdaság belebukott.

Miközben az emberarcú szocializmus politikai kísérletét tankokkal eltaposták 1968 augusztusában Csehszlovákiában, a Nyugat-Európából és Amerikából a hatvanas évek közepe óta beszivárgó, majd beömlő életforma-forradalmat, a nemzedéki lázadást, a Beatles, a Rolling Stones, a hosszú haj, a gitár, a farmer, a szexuális forradalom, Ginsberg, Dylan, Woodstock, a vietnami háború és minden háború elleni til-

takozás mozgalmát nem lehetett eltaposni. Első ízben voltak a nyugat-európaiak, amerikaiak és kelet-európaiak között hasonló gondolkodású, ízlésű és viselkedésű huszonévesek. Az ELTE vagy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem diákjai és Nanterre vagy Berkeley diákjai között nem volt radikális különbség külsejükben, zenei, irodalmi, képzőművészeti, filmes ízlésükben. Többé-kevésbé ugyanazokat a zenéket szerették, ugyanolyan volt a hajuk, megpróbáltak ugyanolyan farmert venni, megpróbáltak ugyanúgy viszonyulni a szerelmeikhez, első ízben volt egyenrangúság. Első ízben voltak a lányok valóban teljesen egyenlőek. Mindennek nem volt politikai tartalma. Az undor, a megvetés, a távolság a politikai rendszerrel szemben: az ízlés, az érzület, a habitus következménye. Megjött egy fiatal nemzedék, akik nemcsak saját szüleikkel, de a paternalista elnyomó rendszerrel se fértek össze.

Ellenforradalom és ellenreform

Ez a harmadik tézisem. A hatvanas évek nyitása a hetvenes évek elejétől durva ellenforradalomba és ellenreformba ment át. Odakint Nyugaton és idebent Keleten. A nixon-i Amerikában a hetvenes évek elejére kiderült, hogy a „hallgatag többség”

se az életforma-forradalmat, se a szociális államot nem bírja ki. A vietnami háborúban és a szociális túlköltésben eladósodott Amerikának véget ért a második világháború vége óta tartó aranykora: feladta a jóléti államot. Elindult egy nagyon brutális ellenhullám, először Reagan kormányzóval Kaliforniában, majd Reagan elnökkel a Fehér házban: a neo-konzervatív politika, amely megkérdőjelezte a New Deal óta fennálló rendszert. Az életforma-forradalomra is megérkezik a konzervatív ellenforradalom: a harcoss pro-Life mozgalom, a szexuális szabadosság elítélése, a háborúellenesség gyávaságként való megbélyegzése. Ez a Rambo-korszak.

Nyugat-Európában ugyancsak stabilizálódott a '68-as lázadás után a rendszer. Borzasztó, hogy a „következetes” '68-asok az NSZK-ban és Itáliában terroristák lettek, s ezzel meggyalázták '68 szellemét. A jóléti állam Nyugat-Európában kitarzott egészen a '70-es évek végéig. Először Angliában omlott össze és megjött *Thatcher*, utána fokozatosan elkezdett összeomlani a többiekénél is. És mindenütt építődött le az, amit '68-asnak mondhatunk. A '70-es évek végétől mindenki nyakkendőt vett, mindenki bement a munkahelyre, és mindenki elfogadta a hierarchiát; újra visszaállt az, amit elutasítottak.

Persze nem ugyanazon a szinten, de nagyjából visszaállt. És nincs mese, ezzel lényegében lezárult ez a korszak. Majd újra előjön Obamával 2008-ban.

Kelet-Európában pedig, tudjuk, leverik Prágát, és én azt gondolom, hogy a „prágai tavasz” leveréséből háromféle dolog következett Kelet-Európában. Kísértetiesen hasonlók a mostanihoz, mert szerintem egy ugyanolyan ellenforradalmi korszakban élünk.

Első: az a pangás, amit a Szovjetunió produkált, és amit Csehszlovákia is. Ez az út konzervatív: itt aztán nem fog változni semmi, előre a pangás világában, korrupció, minden feketén, hátul intéződik el; de a felszínen a reális szocializmus egyre öregebben, egyre konzervatívabban mutatkozik. Ez volt a Szovjetuniótól Csehszlovákián át Bulgáriáig.

A második (és ez a korunkra most megint jellemző): ez a nacionál-bolsevizmus vagy a nemzeti populizmus rendszere. Ceaușescu Romániája: előkapta a nemzeti zászlót, először kihirdette, hogy román kommunisták, végül aztán már csak románok vagyunk. És azért érzünk, azért hiszünk, mert románok vagyunk. De ez az időszak szétveri, tulajdonképpen előre szétveri a jugoszláv föderációt, megjelenik a horvát, a szerb nacionalizmus. Valójában már ott

volt bent a Szovjetunióban, ahol az ukrán, a grúz, a lett, a litván, az észti és az orosz nacionalizmus szétveri a Szovjetuniót; és természetesen a cseh és a szlovák nacionalizmussal vegyített populizmus, populizmusba áztatott nacionalizmus, ami szétvitte Csehszlovákiát.

A harmadik: ez a sajátos kádári út, amit én életforma-nacionalizmusnak hívok. Megpróbált a rendszer, Kádárral az élen, nem visszafordulni a pangásba, mert tudta már a Rákosi-rendszerből, hogy az nem jó. És kifejezetten anti-nacionalista volt, hiszen a nacionalizmust Nagy Imre és az '56-os felkelés nemzeti jellege miatt nem engedhette meg magának. Mire legyél büszke? Magyar vagy. Sokat ér a forintod. A többiek éheznek, te eszel. A többi kelet-európai országból nem lehet kiutazni, te kiutazhatsz. Ez a legvidámabb barakk. Már majdnem olyanok vagyunk, mint a nyugatiak: itt, ha bemész a boltba, kapsz nylon harisnyát (ez tudom, hogy ma már neveltségesen hangzik). A Kádár-rendszer sajátossága, hogy nem intézményeiben, hanem sajátos embertípusában élt és működött. A „homo kadarius”, a kádári magyar életforma-, forint-nacionalista büszke volt az életmódjára, a forintjára, az útlevelelére, a házára, a balatoni nyaralójára – önmagára, saját, maga teremtette kisvilágára. Ez roppant össze a rendszerváltásban.

Összefoglalva, 1968 globális folyamata volt, amikor három dolog drasztikusan megváltozott. Mások 1848-hoz hasonlították. Csakhogy 1848 kizárólag európai volt. Valami kis hatással Amerikára, de lényegében európai. '68 egy igazi globális jelenség, lényegében szinte az egész bolygón lehetett érezni. Nem politikai, nem gazdasági, hanem kulturális, civilizációs földrengés. Ez egy radikális különbség 1848-hoz képest. Nem mondták ki azt a szót, hogy globalizmus, ez később született. De első ízben volt valami globális. Miért tudott ilyen globális lenni? Az életforma forradalma volt globális, és ebben óriási szerepe volt annak, ahogy ma a háló teremti a globalitást. Akkor a beatzene volt valójában az a kísértet, amely bejárta a világot. Nem Európát, a világot. *John Lennon* és *Paul McCartney*, a *Beatles* és *Bob Dylan* szelleme. Ennek következtében első ízben lett univerzális az angol nyelv. Az utolsó francia forradalom volt '68, mégsem franciául beszéltek, kivéve Párizsban. A világnak, a fiatal nemzedéknek az angol lett a nyelve. Mert tudni akarták, mi a fenét énekelnek. Ez olyan, minthogy valaki felmegy a hálóra, lehet ősmagyar, én nem mondom, de ha tényleg akar valamit tudni és kapcsolatot akar teremteni, akkor bármilyen meglepő, angolul kell leveleznie. Ez akkoriban azt jelentette, ha nem tudtad, mit énekelt *Bob Dy-*

lan, akkor te vagy nem vagy 20 éves; vagy nem tudom, honnan szalajtottak. Amikor Lennon azt mondta, hogy népszerűbbek vagyunk Jézus Krisztusnál, igazat mondott. Teljes mértékben egyetérték azzal, amit Gombár Csaba mondott: „Jézus Krisztus megjelent mint '68-as forradalmár”. Most nem csak arra utalok, hogy rock sztárt csináltak belőle, Jézus Krisztus Szupersztárt, ami szintén körbejárta az egész világot. De ugyanilyen fontos az új hit, hogy Jézus Krisztus mezítláb jön, nincs semmije és a szegényeknek ad. (Bocsánat, hogy személyes történetet mondok: egy Várszegi Asztrik nevű fiatalember, 16 éves korában, 1968-ban azért lépett be a szerzetesrendbe, mert Jézus Krisztus számára azt jelentette, amit a Beatles énekelt. Mikor kezdetünk és megismerkedtünk, azonnal kiderült, hogy ugyanazzal a '68-as logikával gondolkozunk. A bencés szerzetes nevetve mondta: az én falamon egy fiatal és vékonyarcú, mezítláb Jézus képe volt, a tiédén bizonyosan a Jeremiás szakállú ószövetségi zsidó próféta, Marx.)

EZ a típusú mozgolódás volt itt 1968-ban. Többé-kevésbé a második globális fordulója, életforma-forradalma és emberarcú demokratikus kísérlete zajlott 2008, 2009, 2010-ben az obamai „*Yes we can*” Amerikában,

majd az arab tavasszal, a hongkongi esernyős forradalommal, az ukrán vagy a török lázadásokkal. Mind-ezeket most csinálja vissza *Trump*, *Putyin*, *Hszi*, *Erdoğan*, *Sissi*, *Kaczyński* és *Orbán*. Nem vagyok meglepődve azon, hogy a mi jelenlegi rendsze-

rünk vezetése leghatározottabban '68-ellenes. Kifejezetten többet árt nekik '68, mint bármi más. Mert egy másfajta autonóm viselkedés, szellem, magatartás és stílus hordozója lehet: egy kulturális és életforma világforradalomé.

© Forteapan, Bojár Sándor, 1968

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

Malaccal teljes éveink

Fenyegetőnek tűnt a nagy, kétemeletes, rideg épület és a magas, félköríves, nehezen nyíló kapu, amelyhez tizenhárom lépcsőn kell felmenni. A két bőrönddel túl magasnak találtam az emeleteket; a Monarchiát sem arra találták ki, hogy jól érezze magát benne az ember. Nem tetszett a lépcsőház fordulójában látható nagyméretű kép, az Athéni Iskola. Nem a másolat gyatra minősége miatt visolyogtam, később kétszer is láthattam az eredeti freskót a Vatikánban a Raffaello-teremben, és az sem tetszett. A kollégium épületének előszecessziós pompája a folyosón véget ért, a külső, négyszemélyes szobán át megközelíthető hatfős belső sarokszoba berendezése már jobban emlékeztetett az én koromra: három darab emeletes vaságy megsüppedt sodronyokkal, hat darab keskeny, fém öltözőszekrény – ilyen volt a gyárban is iparitanuló koromban, alig fért el benne valami –, három egymásnak tolt ütött-kopott íróasztal, körülöttük négy székkal, továbbá két mennyezeti érő ablak, amelyekről a Körteret is látni lehetett volna, ha a fák nem annyira terebélyesek. A másodéves Galamb Laci volt éppen otthon, nem hivatalos szobaparancsnoki minőségében ő utalta ki nekem az ajtótól balra a felső ágyat; barátságosan, gunyoros lenézéssel gólyának nevezett, mint aztán egy éven át a felsősök mind.

Harmadik éjjel arra ébredtem, hogy valaki mászik be az ágymba. Bártorkodtam megjegyezni, hogy eltévesztette a címet; azt morogta: „aludjál”, fejtől-lábtól elhelyezkedett, a fejére húzta a paplanomat és elalélt. Már épp arra az elhatározásra jutottam, hogy akkor pedig bemászom az ő ágába, amikor felült, szembehányt, leugrott, végighányta a székeket a rájuk tett ruhákkal, a nyitott ablakon át az Eötvös Könyvtár párkányát, majd felugrott a három egymásnak tolt asztalra, azokon átszökellvén fejest ugrott a saját felső ágába, és már aludt is. A többiek békésen húzták a lóbőrt. Felmértem, hogy

hiába állnék neki a takarításnak, a fejemre húztam a paplant, és elaludtam. Másnap arra ébredtem, hogy azon vitáznak, ugyan ki volt a tettes; ő maga is őszintén el volt ámulva. Aztán nekiláttunk takarítani. A ruháinkat hagytuk a végére, kisikáltuk a mosdóban, aztán kilógattuk az ablakon. Galamb Laci emlékeztetett rá, mit mondott nekem két nappal korábban: „Előre megmondtuk, gólya, hogy pakold el a ruhádat!”

Apám, aki a szabadságáról még nem utazott vissza belgrádi állomáshelyére, beszámolómat meghallgatván arra kért, hogy két hétig még legyek türellemmel, aztán meglátjuk.

Két hét múlva én is mentem kocsmázni, és többé nem hagytam elől a ruhámat.

Tartottam tőle, hogy pesti voltom nem jó ajánlólevél, de soha nem éreztették velem. A vidékiek joggal hitték, hogy kimaradtak valamiből vagy mindenből, ami fontos, ami a pestieknek megadatott, és a valóban létező számos fővárosi előny mellé nem létezőket is képzelegnek. A fővárosiak nem sejtik, hogy akaratlanul is sértő módon tudnak viselkedni. A hatvanas években még nagy volt a társadalmi mobilitás, ugyan nem volt lehetetlen a beilleszkedés, de akkor is nehéz volt. Rossz korokban előfordul, hogy az egész országot tönkreteszi az ifjúkori mellőzöttség érzetéből fakadó élethosz- szig tartó irigység és bosszúvágy.

Nálunk hajnalig lehetett ultizni, a külső szobából is behoztuk a székeket, a kibicek az alsó ágyakra ültek. Mindig volt kenyér a menzáról, szalonna és lekvár a hazaiból, párizsi a Bartók Béla úti kisközérből. A Gamza nevű bolgár kadarka járta, meg az albán Raki Rushi; kevertet nem ivott senki, a rumot kevesen szerették. A Terv és a Kossuth, ünnepi alkalmakra a Kék Daru dívott, a füstszűrős Fecskét megvetés sújtotta, én Harmóniát szívtam. Gyorsan megtanultam, hogy lehet a legnagyobb zsvajban is aludni vagy dolgozni. Az első félévben még bekóvályogtunk a nyolckor kezdődő órákra, a második félévben épp elértük a tízig tartó reggelit, a harmadik félévtől kezdve a napot az ebéddel kezdtük, de volt, hogy még a fél hármas zárást is lekéstük; ha délelőtt tartottak katalógust, a pestiek írták be a nevünket.

A szekrényeket lakattal lehetett zární, a bőröndöknek a szekrény tetején és az alsó ágy alatt volt a helyük. A romlandót necbe téve lelógattuk a párkányról, amit az Eötvös Könyvtár dolgozói időnként nehezményeztek, megkaptuk a letolást a diákbizottságtól, és lógattuk tovább. Maradék húslevest

is tároltunk a szekrény tetején; ha megsavanyodott, újraforraltuk az alsorsori konyhában.

A mosdó a keresztfolyosókról nyílt. Zuhanyozni az alagsorban lehetett, heti egyszer szolgáltatott melegvizet; télen nem nagyon volt kedve az embernek két emeletet lefelé battyogni a hidegben, elegendőnek találtuk a tenyerébe vett vízzel végigmosakodni. A mosdóban lavór nem volt, tócsa annál inkább, katonás volt a hangulat. A vécéajtón letörött vagy el-elakadt a retesz. Legnagyobb sikeremet az alkotóköri felolvasásokon „Egzisztencialista alaphelyzet” című krockimmal arattam: bennragadok a vécéfülkében, hiába dörömbölök, nem jön senki, felmászom az ajtó tetejére, megpróbálom kipréselni magam a szűk résen, de beakadok, se ki, se be, és ott maradok lógva örökre.

A gólyákat – a szobánkban hárman voltunk – többen is hamar szemrevételezték.

A diákbizottság az évi titkára, Kiss Sándor kezdte, be-benéztek a nevelőtanárok is: Bertalan László, a filozófus és Pusztai Ferenc, a nyelvész; egyszer Szabics Imre is bejött, pedig nem voltunk francia szakosok. Október közepén észlelték, hogy szakállat növeszték, és szóltak, hogy a félévi vizsgákra vágjam le, különben már a felelés megkezdése előtt kirúgnak. Két szakállas volt a koleszban mindössze, Visy Zsolt és Szúnyogh Pál; máig nem tudom, mitől élvezett mentességet az '56-ra utaló renitens magatartás vádja alól a hívő katolikus régész éppen úgy, mint a párttag. Nem a kollégium kurucos szelleme hatott rám, amit utólag konstruáltak. Kamaszkori dackorszakomat éltem, és annál inkább munkált bennem a feltűnési viszketegség, mennél kevésbé sikerültek az írásaim, és mennél jobban zavart, hogy még nem voltam nővel. Lengedező vörhenyes szakállam ellenére félévkor kitűnő lettem, Könczöl Csaba pedig egyetlen négyessel jeles; híre ment, és tovább szaporodtak a látogatók. A szokásos linkeskedő duma ellenére a tudás és a szorgalom, tapasztaltuk csodálkozva, nagy megbecsülésnek örvendett. Nem tudhatták, hogy kivételesen jó középiskolákból jöttünk, és megtanítottak tanulni. Másodévtől szakkollégisták lettünk és bejárhattunk a könyvtár raktárába, látogathattuk a kollégiumban tartott különórákat, és bár csak egy évvel később lett kötelező a szakkollégisták számára a nyelvóra, bejárhattunk bármelyikre (éppen kezdtem angolul tanulni).

Orosz szakon kedveltem az ószlávós Balczyk Emil professzort, Páll Ernát pedig, az orosz generatív grammatika tankönyv szerzőjét nagyon szerettük; végzés után egy éven át még műfordító szemináriumra jártunk hozzá hatan, Mandelstamot, Ahmatovát, Andrej Belijt elemeztük és fordítottuk. A szörszálhasogató magyar nyelvészetet elviselhetetlennek találtam. Szabol-

csi, Pándi órát elkerültem. Király István egyik Babits-előadására bementem, elemzés közben zokogni kezdett, annyi nekem elég volt. A külső előadó régi magyaros Pirnát Antalnak volt a legmélyebb tudása és a legfinomabb humora; Weber Antal időnként szellemeskedett; a kollégiumban is órát tartó Czine Mihály újat tudott mondani a határon túliakról (egyik kedvencemet, a *Függőleges lovak* című Kányádi-kötetet ő adta a kezünkbe).

A kollégiumban Németh G. Béla is tarthatott szemináriumot, akinek az egyetemen alig osztottak órát. József Attila *Eszmélet* című versét elemezte, az első órán hevesen vitatkozni kezdtem, és nem jártam többé. Pár évvel később egy konferenciára írt előadásomat elkérte az *Irodalomtörténeti Közlemények* számára. Nem kérdeztem meg, emlékszik-e a vitánkra, pedig érdekelt volna. Minden könyvemet dedikáltam és elküldtem neki, mindegyikről tömör, eredeti szempontú kritikát írt válaszul.

Hedonista korszakban éltünk, hedonistán ettük a szalonnát és a lekvárt, ittuk a bort otthon és ittuk a sört a kocsmában, hedonistán ettük a menzán a körömpörköltet, és próbáltuk megszívlelni Galamb Laci irányelvét, amely szerint „Lyuk, lyuk, darázs nincs benne”. A házibulik egymásba értek, jártunk koncertekre, voltak hívei Zoránnak, az Illésnek, az Omegának, járhattunk a meccsre, ünnepi alkalmakkor hajnalig rophattuk a nagytársalgóban, és népdalokat lehetett üvölni a Bömböldének kinevezett tanulóban. Sokat olvastunk, áramlott be Nyugatról és Keletről mindaz, ami addig be volt tiltva, megszüntették Weöres, Juhász, Pilinszky szilenciumát, és az a pár szál oroszos, aki meg is tanulta a nyelvet, hozzájutott a szamizdat-hoz és a tamizdathoz. Amikor '66-ban a *Moszkva* című folyóiratban két folytatásban megjelent a *Mester és Margarita*, négyen (Könczöl Csaba, Sándor István, Bálint Judit meg én) berohantunk a Gorkij Könyvtárba; amíg egyikünk olvasott, addig a többi a folyosón egyik cigarettát szívta a másik után. Féltünk, hogy észhez térnek és bevonják. Kapkodva olvastuk, mégis tudtuk első olvasásra kívülről. Az oroszok a nagyon hosszú prózát is bevágták, de hát ők évtizedekig edződtek. Fjodor Tyutcsevet a jegyzetben szubjektív idealistának bélyegezték; ezen felbuzdulva elolvastam egyetlen vékony kötetnyi életművét, és elképedtem. Kiderült, hogy Dosztojevszkij, Tolsztoj és minden valamirevaló orosz író őt tartja a legnagyobb lírikusnak. Próbáltam fordítani, de túl egyszerűen írt, Szabó Lőrincet nem tudtam felülmúlni.

'66 elején Bakos István bevezette az április elsejei zángózást, ezt a tájnyelvi szót rajta kívül nem ismerte más, kisebb fajta Szaturnáliát jelent. Fordított

napot engedélyezett Tóth Gábor igazgató, bármilyen marháskodás meg volt engedve, ő maga komoly rizikót vállalva be sem jött aznap. Bejelentettem Bakosnak, hogy vidám műsort írok; Doba Lászlóval adtam elő éjfél-től csíkos pizsamában és lepedőben kísértet gyanánt a nagytársalgóban. Pár nap múlva a következő DB-titkár, Varga Lajos, a majdani rádiós és népszabadságos szerkesztő megmutatta nekem a verseit, amelyeket Juhász Ferenc modorában gyártott nagy mennyiségben, és még a gyakorló DB-titkár, a történész Kiss Sándor is élém tárta a műveit, akkoriban még ő is verselt. Sokszor adtam elő a párokat összeéneklő csasztuskáimat és a paródiáimat a zángózások, a bálók és a ballagások alkalmával. Egyszer a megénekelte férfiú azt kiabálta, hogy kitekeri a nyakamat, ugyanis a szüleivel együtt a menyasszonya is hallgatta a műsort, amelyben a vőlegényét más leánnyal énekeltem össze; napokig nem mertem hazamenni. Évek múlva a nyolcas buszon találkoztunk, próbáltam láthatatlan maradni, de megszólított és barátságosan eldiskurált velem, mint aztán sokszor; tanszékvezető egyetemi tanár volt már akkor, én pedig docens; fiatalon halt meg.

A paródiáimmal a pesti voltomon kívül azt a hátrányt is ledolgoztam, hogy nem voltam jó focista. A született labdazsonglőrök napi öt-hat órában nyomták az udvaron a kézilabdapályán. Bollók János, a későbbi latin tanszékvezető olyan elegánsan osztogatott, mint Beckenbauer. Akadtak tankszerű védők, mint évfolyamtársam, Gyulavári László, és trükkös cselezők, mint az olaszos Galántai Ambrus, aki a *Lustrum* című 2011-es vastag kollégiumi emlékkönyvben rendkívül szellemes esszét publikált, nekem is leírta néhány stiklimet. (Amerikában a kocsijába hajtottak, mindkét lábát amputálták, de nem adta fel, vezető volt a paralimpiai szövetségben, önkormányzati képviselő lett és konzul Olaszországban és Amerikában. 2011 végén egyik este felhívott a kórházból, másfél órát viccelődtünk; másnap reggel meghalt.) Lelkesen fujtatott a pályán a romános Kálmán Béla, a majdani világbíró íróválogatott oszlopos tagja, meg a régész Juan Cabello, aki pingpongban majdnem mindig megvert az alagsorban. Közvetlenül az első nyári vizsgaidőszak előtt kivédtem egy tizenegyest, ráestem a jobb csuklómra, és eltört. Begipszelték, mindenki sajnált, bal kézzel írtam meg a szemináriumi dolgozataimat, amúgy is átszoktatott balkezes vagyok. Szeptemberben védőként becsúszva szereltem, megint eltört a jobb csuklóm ugyanott, akkor már mindenki kacagott, és a vonatkozó marxi idézettel traktáltak (ami a történelemben előszörre tragikus, az másodszorra komikussá válik). Nem emiatt ábrándultam ki a marxizmusból, de ennek a gyöngé poénnak hallatán a labdarúgó karrieremet befejeztem, addigra már úgymint befutottam humoristaként.

Débé-választáskor zsúfolásig megtelt a nagytársalgó, éjfélig-egyig tartó szórakozásra készülhettünk. Minden hozzászólót megszállt az ihlet, és mindenki rengeteg hülyeséget beszélt. Paraskevov Emil hozzászólásain előre derültünk: jól beszélt ugyan magyarul, de soha mondatot nem volt képes befejezni. Akkor is megtelt a terem, valahányszor Kovács István elhozta Varga Zoltánt, akinek ez volt a fénykora. Intelligens volt és olvasott. Pár év múlva a Corvina Kiadóban kollégája lettem Varga apósának, Tarr Lászlónak, aki elmesélte, hogyan kenték rá a Hertha Berlin bundaügyét a bűnbakként kiszemelt vejére. '68 szeptemberéig, amikor Varga disszidált, kitartóan vitáztak az Albert-pártiak meg a Varga-pártiak; a Császárnak volt több a híve.

A külső szobában lakott Téringer István, aki végzés után úgy döntött, hogy nem megy vidékre, és nyelvtanár létére fűtő lett a kollégiumban. Ott lakott a spanyolos Nagy Géza, korán kezdett az épületen kívül hálni, diplomáciai pályára lépett.

Ott lakott Csomós Gyula, a hallgató filozófia szakos, tévés szerkesztő lett, majd az egyik kerületi tanácshoz került; blazírtan ücsörgött, ácsorgott és néha okosakat mondott. Öt évvel a végzésünk után derült ki, hogy Fábry Zoltán hosszú Déry-filmjében a nővére a főszereplő. Móser Zoltán, aki majd a belső szobába avanszált, éjjel-nappal átszellemülten fotózott, mint azóta is egyfolytában. Lakott a külső szobában egy zömök néger srác is egy ideig, alsónadrágban szokott volt csörtetni a folyosón, úgy emlékszem, Metiku volt a neve; még egyetemista korában egy nála magasabb, szőkére festett hölgyet vett el, büszkén hordozta körbe.

A belső szobában Galamb László orosz-történelem szakos, jó kedélyű kaposvári srác elsősorban KISZ-ezéssel foglalkozott; oroszul nemigen tanult meg, de tömegszakon nem is volt követelmény. Ott voltam Könczöllel, amikor egy évfolyamtársunk két szigorlat után az államvizsgán a cirill „zs”-t nem tudta felírni a táblára; sietve átengedték. Galamb függetlenített KISZ-titkár lett Kaposvárott, kedvelték, mert nem volt olyan fafejű, mint a többi káder; hat évvel a végzés után egy éjjel duhajkodás közben az Ajtósi Dürer-sori pártiskola egyik erkélyéről a másikra mászva leesett és szörnyethalt.

Az ő sodronya alatt heverészett olvasgatva a másik orosz-történelem szakos másodéves, az alacsony, szemüveges, tekintélyes orrú Gerencsér Attila. A szobánkba látogató lányokat, például a szüntelenül kultúrműsorokat szervező Erdős Ágit (nem azonos Hankiss Ágnessel) azzal bosszantottuk, hogy amint megjelentek, rávetettük magunkat Attilára, dögönyöztük, csiklan-

doztuk, Cuncibogárnak és Cuncimókusnak neveztük, ő kéjesen nyögdelte, a lányok pedig lehangoltan távoztak.

Az egyik lány, F. K. feljelentett, hogy buzík vagyunk. Pár év múlva Londonban elgázolta a metró, nagyon összetört, de megúsztta; a nyolcvanas években pszichológus-balettművész minőségben kapott Soros-ösztöndíjat Párizsban. Tóth Gábor akkor berendelte a szobánkat az irodába. Végighallgatta Könczöl és Doba bizonykodását, miszerint bebizonyítjuk mi a férfiúi mivoltunkat akármely nőszemélynek, ha kell; felszólított, hogy ne gyömszöljük a jelen lévő Gerencsér Attilát, vagy legalább ne akkor, amikor idegenek is látják, és elbocsátott. Tóth Gábor megelőzte, hogy a diákbizottság elé kerüljön a dolog, és ne fadjuljon el; a diákbizottságban is csak emberek ültek, és nem mindig dominált a tolerancia. Kurvázással egybekötött italozásért zártak már ki kollégistákat, előző évben a Kilencek közül néhányat. Körültekintően kellett egyeztetni, ki mikor jön haza a moziból vagy a meccsről. Szerencsés körülménynek bizonyult, hogy a Ménesi út és Mányoki út kereszteződésében, a későbbi Államigazgatási Főiskola területén a háború óta romos, elvadult fás-bozótos terület feküdt, és a Szent Imre-templom mögötti megvilágítatlan rézsút a járókelők nem látogatták.

Az orosz szakosok valamely nyugati nyelv heti egyszeri óráját voltak kötelesek látogatni néhány félévig, Gerencsér Attilának ennyi is elég volt, hogy megtanuljon franciául. Sose készült órára, ragadt rá, amit az órán hallott. Évekig gyözködtem, hogy az istenáldotta tehetségével kezdjen valamit. Egyszer kifakadt: „Juszt se fogok tanulni, Pesten úgyse kapok állást, visszamegyek tanítónak, megnősülök és disznókat nevelek”. Így is tett.

A harmadik másodéves történész, Bencze József magas, vékony srác az ablak felőli ágy tetején fészkelte, majd elment Egerbe a tanítóképzőre; azt is otthagya, és községi tanácselnök lett.

Nálam három évvel idősebb magyar-orosz szakos barátom, Doba László, később az Eötvös Gimnázium tanára és igazgatója, egyetem előtt szakmunkás volt a Váci úton. '63-tól a felvételin nem számított a származás, de örültek, ha valaki munkásként dolgozott. Doba magas volt, könnyen barátkozó, tekintélyes orrú (az orrszépségversenyen, amelyen nagy bánatomra helyezetlen maradtam, ő dobogós helyezést ért el; a lábszépségversenyen egyikünk se lett dobogós, pedig nagy reményeket fűztünk hozzá). Doba a pompás orgánumával gyakran szavalt, jó volt a humora, hamar felfigyeltek rá, '69-ben diákbizottsági titkárrá választottuk. Akkoriban tucattal gyártottam az abszurd drámákat, Dobára főszerepet osztottam *A félrevert kondér* című egyfelvonásosomban. Egy lakatlan szigeten, ahová hajótörés révén kerül egy

család, kibiztosítódik az időközben meghalt nagypapa által unalomból összeszakkabált atombomba, de nem lehet kikapcsolni az időzítőt, mert a majmok nem engedik a közelébe az embereket. A bomba egyre hangosabban ketyeg, és a darab az eleinte barátságos majmok támadásával végződik. Jóslatomat akkoriban még mulatságosnak véltük. Elkértem a kollégium nagytermét, a későbbi tévés Sándor Istvánon és Bálint Judit csoporttársunkon kívül a kollégisták közül Osztovits Ági és Wellmann Klári próbált a darabban, de nem tudtam fenntartani a lelkesedést, a bemutatóig nem vergődtünk el. Ennek a műnek köszönhettem Ági bátyjának, Osztovits Leventének a barátságát, ettől kezdve az összes darabomat elolvasta és megbírálta.

Alattam Könczöl Csaba tanyázott; ha felébredt, én pedig még aludtam, páros lábbal kirúgott az ágyból. Repülés közben fel kellett ébrednem, és meg kellett fordulnom a levegőben, hogy talpra essem. Két évig laktam fölötte (elsőben és negyedikben, mert másodikban a súlyos tébécéje miatt, amíg az erős gyógyszereit szedte, a szabadsághegyi ELTÉ-s szanatóriumban lakott, a harmadévet pedig Moszkvában töltötte). Nem volt könnyű beszélgetőpartner, mert mindig ő prelegált. Elsős korában sokszor késő éjszaka vagy kora hajnalban ért haza, aztán még órákig állt az ablakban, egyik cigarettáról gyújtott a másikra, és sóváran bámult a Móricz Zsigmond körtér felé. Székesfehérváriként jobban akarta ismerni a várost, mint a pestiek. Felült egy-egy villamosra vagy buszra, elzötyögött a végállomásig, és mindenhol hazagyalogolt. Eltartott egy darabig, amíg az összes járatot bevágta. Könyvtárigazgató édesapja '56 után két évet ült, Czine Mihály a vezetékeve láttán behívta magához, elbeszélgetett vele, és még elsőben állást kínált. Kiss Ferenc, a népinek számító irodalomtörténész, aki csak a kollégiumban tartott órát, szintén hívogatta. Csaba minden ajánlatot konokul visszautasított, a maga jogán akart érvényesülni, márpedig belőlem nem lesz népi értelmiségi, hajtogatta.

Kiváló adottságai, a szorgalma és a memóriája révén sokra vihette volna. Évekig ültünk vizsgaidőszakban valamelyik kistanulóban kettesben hajnalig, és a kötelezőn kívül lehetőleg az ajánlott irodalmat is elolvastuk; óránként száz oldalt teljesítettünk, és oroszul is csak 50%-60%-kal voltunk lassabbak. Szakkollégistaként bejárhattunk az Eötvös Könyvtár raktárába, leemelhettünk a polcra akármit, olvashattunk összevissza, éppen úgy, mint évtizedekkel később Amerikában tapasztaltam. Ott olvastam ki a *Nyugat*, a *Kelet Népe*, a *Válasz* és a *Csillag* összes számát az elsőtől az utolsóig, és ott olvastam el a *Nyugat*ban recenzeált művek java részét. A raktárban olvasgatva fedeztük fel, hogy marxista irodalmi főguruink közül ketten a negyvenes

években Hitler-ösztöndíjjal Németországban időztek a *Mein Kampf* tökéletesebb fordításának elkészítése céljából; nem lepődtünk meg túlságosan.

Csaba könnyen létesített kapcsolatokat. 1967–68-ban egy tanévet Moszkvában töltött részkepészen. Amikor meglátogattam a Lomonoszov Egyetem kollégiumában, a kezembe nyomta Szolzsenyicin legújabb, a szovjet írószövetségnek címzett, mindössze két nappal korábban írt röpiratát; azóta is őrzöm; bármikor tudott szerezni másik példányt.

Csabát elbűvölte a húszas évek orosz irodalomelmélete, az egyetem elvégzése után fordított és kötetet is szerkesztett tőlük. A szépirodalmi művek kevésbé izgatták. A magyar hagyomány a műbírálót Toldy Ferenc és Gyulai Pál óta szellemileg az író fölé helyezi, a kritikus gyámkodása nélkül a szerző nem is gondolna semmit; ennek a németes filozófiának a mélyeit Csaba nem ismerte behatóan, mégis hatott rá, és Bahtyin, Sklovszkij, Tinyanov és a többi kiváló strukturalista a formális logikáját tovább erősítette.

Ötödévben észleltem először, hogy valótlanágokat képzeleg, aztán nem emlékszik rá, hogyan vádaskodott. Az empátia és a humorérzék hiányzott belőle, az emberi kapcsolatokat félreértelmezte. Radnóti Sándor szerint Csaba már diákkorában ivott; én úgy emlékszem, ötödév végén kezdte.

'69-ben – még szólok róla – be-beidézték a belügybe, kihallgatták, lehallgatták, rendőri felügyeletet kapott, és a végzés után nem engedték elhelyezkedni. Szőke György, a jelentős irodalomtörténész, a kollégista Standeisky Éva férje révén jutott lektoráláshoz, de órákat Szegeden sem tarthatott, Szőke György hiába szorgalmazta.

Lukácsista barátait lelkes homo novusként követte, befolyásolható volt, túlteljesítő, elvakult és kihasználható. Amikor a Magvetőbe hívták szerkesztőnek, megpróbáltuk lebeszélni: az ember nem lesz főállású cenzor abban a rendszerben, amellyel nem ért egyet. Ő erre azt hajtogatta, hogy igenis lehet tenni valamit, de csak belülről. Örök magyar érv. Ő maga is megírta: Follius Gábor, Székhelyi József és én próbáltuk megvédeni önmagától, hiába. A Magvetőben is fékezhetetlen maradt, ki is tették. Később az immár enyhültebb *Népszabadság*ban kapott állást; jobb lett volna, ha külsőként ír a lapba, de akkor már nem nyilvánítottam véleményt. Komoran, panaszosan, vádlón néz a fényképeim a markánsan kidomborodó szemöldöke alól. Az alkoholizmus és a harcos antialkoholizmus között hánykolódva, epés cikkeket írogatva élt 57 évet.

A '67–'68-as tanévben egy képzeletbeli disznót neveltünk, és Ellának neveztük, hogy amikor idegenek előtt beszélünk róla, azt higgyék, hogy krumpli. Gerencsér Attilaé volt az ötlet. Minden este megbeszéltük, meny-

nyi moslékot hoztunk Ellának, nem kéne-e még pótolni valamivel a körtéri Lordok Házából; nőtt-e a súlya, szép fényes-e a szőre, és ha megbetegedett, kanalas orvosságot adtunk be neki. Ősszel kezdtük a játékot, és tavasszal némi vita után levágtuk. Megsirattuk, felfaltuk, a véreshurkán össze is kapunk. A képzeletbeli lakomat jó előre beszerzett valódi borral öblítettük le. Sok évvel a japánok előtt feltaláltuk a tamagocsit, kütyü sem kellett hozzá.

Malaccal teljes tanévünkről írtam első kisregényemet '68-ban, egyik kötetembe sem fért bele. Néhány évtizeddel később elolvastam és meglepődtem: életünk egyik legjobb korszakát éltük, a művet mégis átítatta a kilátástalanság. Nyoma sincs benne bármilyen illúziónak, holott a hivatalos művészetipar mindenáron azt akarta sugallni, hogy ez az „álmodozások kora”, amiről a korszak valamennyi – összes – magyar filmje úgy hazudott, ahogy a vetítőgépen kifért.

Alaposan megszűrt, elit társaság voltunk, a többség igen jó képességekkel megáldva. Az egyetemi felvételi vizsgán a jelentkezők tizede sem jutott túl; az Eötvös Kollégiumba közülük is a legjobb eredményt elérők jutottak be; így is akadtak közöttünk hülyék, de mind a mi hülyénk volt, és az elnéző, megengedő mosoly évtizedekkel később is feldereng az ajkunkon, ha találkozunk. Egyesek minisztériumi tisztviselőkként a szakmájukért tettek meg minden tőlük telhetőt, mások tanítani kezdtek, noha alig volt állás. Eltökélten atlantista közigazdász (Inotai András) és jó tollú kulturális újságíró (Bonifert Mária, Inotai felesége) ugyanúgy lett közülünk, mint a külügyminisztérium nagyhatalmú személyzetise (Nagy József Zsigmond) vagy parlamenti képviselő és nagykövet (Gergely András). Húsz év múlva az angol szakosoknak lett a legjobb soruk, Losonczy István a tévében aratott, Verasztó Lajos, a megrögzött színházrajongó a Dover Nyelviskola alapítójaként az ingatlanbizniszben is sokra vitte. Akit a politika szippantott be, mint a gyanútlan Könczöl Csabát vagy az idealista Bakos Istvánt, és tisztességes akart maradni, az belebetegedett. Az amatőr filmesek vagy átnyergeltek az irodalomra, mint Balázs József, vagy szüntelen harcot kellett folytatniuk a profi rendezés lehetőségéért, mint B. Révész Lászlónak vagy Péterffy Andrásnak. Móser Zoltán a hihetetlen szorgalmával és aszkézisével végigfényképezte a Kárpát-medencét; neki ezek alatt az évtizedek alatt szinte táplálkoznia sem kellett.

Bizonyára keményen és ravaszul harcoltak a Tóth Gábort '57 óta nyíltan vagy titokban támogató volt Eötvös kollégisták (Sötér, Ortutay) a kemény-

vonalas bunkók ellen; a csata előbb eldőlt, mintsem mi bekerültünk. Volt még egy kevés főből álló ideológiai elitképző, a Filozófia Tanszék, amelynek a marxista utánpótlást kellett volna biztosítania. Mindkét elitképzővel az volt a probléma, hogy bármely pillanatban ellenzékképzővé válhatott.

'68-ban mintha eljött volna a pillanat.

Szervezőtitkár voltam épp, amikor október 18-án Bakos István, a diákbi-zottság titkára együttműködési szerződést írt alá tíz másik budapesti kollé-giummal. Képzőművészeti kiállítások, komolyzenei koncertek és fiatal írók műveiből szerkesztett műsorok jártak körbe, a budapesti jövő elité addig elszigetelt tagjai meg akarták ismerni egymást. Sok kollégiumban megfordult az általam szerkesztett Kilencek-műsor. A kollégisták közül Doba szavalt szívesen, a külsősök közül Benyó Mariann, Pataki Pál, Székelyi József. A költők maguk is fel-felléptek, az emészthetetlenül tömény lírát két prózairó oldotta, én humoreszkekkel, Mózsi Ferenc, az Eötvös Könyvtár-ban dolgozó Sánta Ferenc legidősebb fia valami komollyal. Éppen kiadtunk volna egy nemzedéki folyóiratot, a Zrínyi Katonai Akadémiának volt saját nyomdája, már a közös szerkesztőség összetételéről egyeztettünk, amikor odafönt feleszméltek és betiltották az egészet. A tizenegy kollégium több hó-napos, látványosan sikeres együttműködéséből valóban kihagytuk a semmi-rekellőket, az élősdieket, az örök magyar mételeyt, akiket akkoriban hivatásos KISZ-kádereknek meg a pártszervezet vezetőinek hívtak. Csehszlovákia lerohanása után az ilyesmit mégsem nézhették el.

Az áhított lap betiltására előre számíthattunk, mégis megviselt; megbíza-tásomról lemondtam, és a nálam taktikusabb és kitartóbb Nagy József lett a szervezőtitkár. Már akkoriban kultúrában, nem pedig politikában gondolkoztam; sok félreértést arattam ezzel egész életemben. '69 tavaszán az egyete-mi Alkotókör lapjának, a *Tiszta Szívvelnek* az újraindítását is szorgalmaztuk, szintén hiába; egy másik lapalapításban is benne voltam a New York kávé-házban székelő avantgárdokkal; sok gyáva tekintély nem vállalta, és Kassák végre épp a nevét adta hozzá, amikor meghalt, úgyhogy abból se lett semmi. Nem egyszerűen önálló lapért kellett harcolnunk, hanem a megszólalás jog-áért. A nyomorult és sekélyes nemzedéki szemléletet felülről kényszerítet-ték ránk, szellemileg soha nem értettünk vele egyet, elődeink munkásságát ismertük és becsültük. Wöeres, Pilinszky, Juhász és a többiek szilenciuma csak 1962-63-ban ért véget, a mi középiskolai éveink közepén, akkor kezd-tek a *Nagyvilágban* megjelenni az évtizedekig betiltott szerzők Kafkától és Camustól kezdve Szolzsenyicinig, sokféle stílus és világnézet elől hárult el az akadály, bolondok lettünk volna, ha nem habzsoljuk a végre elérhetővé

vált műveket. Mi még normálisak voltunk. Sok évtized kellett hozzá, hogy az elődök áldásos tevékenységét semmibe vevő, agresszíven tudatlan, az ő nemzedékükbe nem tartozókat válogatás nélkül kinyíró bunkóság váljék általánossá.

Megrázó, ha velünk egykorú tesz le valamit az asztalra. '65 szeptemberének végén, a *Tiszta Szívvelt* olvasva nyugőzött le nemzedéktárs először.

SIRATÓ

A húgomnak hosszú, szőke haja volna.
Míg fészülködne, én a tükröt tartanám,
incselkednék vele: csúnya vagy, nem tetszel,
barátnőid szebbek... – Hadd haragudna rám!

A taknyosan is szép, csöpp csintalan öcsémnek
csúzlit csinálnék, s ha csörrenne az ablak:
magamra vállalnám a kis mesterlövésznek
találataiért kijáró jutalmat.

Vasárnap délelőtt – nehogy még rajtakapjon! –
valami kedveset füllentenénk anyámnak,
s elcsalnánk a papát: meséljen újra arról,
hogy menekült meg Ő, s hogy pusztult el a század.

TERMÉKENY ÉJ

Virágporos szél jár a kertben.
Szeretkezik vele a mák.
Sziromszoknyája földre lebben,
s magát megadva, önfeledten
hajlongja át az éjszakát.

SZÜRET UTÁN

Pihen a prés.
Mustszag bódít.
Zenél a csönd,
hallgatom.

Szőlőszem és
részeg darázs
hempereg az
udvaron.

FÁKAT ALTAT A SZÉL

Fákat altat a szél,
álmos lombú fákat,
S én most ébredék rá:
nagyon szerethetlek,
ha már a sálam is
integet utánad.

A verseket Utassy József jegyezte. Kérdezgettem, ki ez, de senki sem tudta.

A Váci utcából nyíló kari olvasóban, a Lovardának becézett hosszú terem végén a könyvtárosok kölcsönözték ki az egyetemi Alkotókör tagjainak műveit a fiókjukból, helyben bárki elolvashatta, és a kéthetenkénti esteken meg is bírálhatta. Az Eötvös Klubban a Hordóval szomszédos nagy, alagsori teremben vitakoztunk a szerzők jelenlétében; ha valaki jelentkezett, hogy felolvasna valamit, általában megszavaztuk, és rögtön felolvashatta. Így jött egyszer egy sosem látott ifjú, felolvasta a verseit, átütő volt a hatása, Szilágyi Ákos a neve.

'65 novemberében vagy decemberében egy hatalmas szemű, zömök, nyakatlan egyén iszonyú kegyetlen szakszerűséggel hordta le az egyik költőjelölt verselményeit, csak pislogtunk. Suttogva érdeklődtem, ki ez a vadember, végre valaki megmondta: Utassynak hívják. Az est végén megszólítottam. Legközelebb és legutoljára Kertész Imréhez léptem így oda tizenegy évvel később.

Dzsó lassan olvasott, és voltak megoldási javaslatai. *Szvjatagor* című versem hőse, akit az orosz búlinákból vettem át, éppen nagy feladatra várva álldogál a lovával a lápon. A vége így hangzott:

„Jó lova a lába alól kilegelte a lápot.”

Utassy így javította:

„Kilegelte lába alól jó lova a lápot.”

Egyetlen mora maradt ki, és jó lett.

Volt öniróniája, a régi klapanciái közül egyet ő maga terjesztett:

„Nekünk utat / Kelet mutat, / ezért ugat / ránk a Nyugat.”

Évekig kérleltem, hogy a következő kötetébe vegye föl azokat a kis remekműveket, amelyeket először olvastam tőle, ő maga nem sokra tartotta őket; a harmadik vagy a negyedik kötetébe végre beletette. Az első kötetére 1970-ig kellett várnia; azt tervezte, hogy a fülszöveg így fog hangzani: „Kötetem / saját bőrömbé köttetem”.

Utassyt és a Kileneket a megszépítő emlékezet Eötvös-kollégistaként tartja számon, pedig nem sokáig lehettek a Ménesi út lakói, a többségüket egy év után kirúgták. Elsősként a Róbert Károly körúti munkásszálláson több mint húszan laktak egy teremben, az ablakok és az ajtók nem csukódtak, fűtés nem volt, a terem közepén a felszedett parkettán sütötték a szalonát. Ez a tömegszállás '65-ben már nem létezett. Nem tudom, az Eötvös Kollégium után Dzsó és Kiss Bence hova ment; amikor jobban megismertem, Dzsó már az Erzsébet híd lábánál, a mai Mátyás pince épületében lakott egy keskeny, udvari cselédszobában, majd Zsóka is odaköltözött, és ott született a kisfiuk is.

Nem törekedtek népies hatásokra, nem imitálták se Petőfit, se az epigonjait, se József Attilát, sem Adyt, de a kortársakat sem; lírikusok voltak, egymástól minden szempontból eltérő egyéniségek, csak éppen együtt szerettek volna megjelenni, mert egyenként hiába próbálkoztak. Leginkább a kötött formában író XX. századi modern orosz költőkre emlékeztettek, amiben tudatosság a részükről aligha lehetett, egyikük sem tudott oroszul. Politikai költészetet nem műveltek sem annak hivatalos, vagyis Tűztáncos, jevtusenkói, illetve nem hivatalos (avantgárd és formabontó) értelmében. Utassy a plebejus Petőfit élesztgette a kifejezetten nem-Petőfis hangzású verseiben, és a „szabadság” szót rímhelyzetbe tette, amire megorroltak; Rózsa Endre a lefojtottságot vörösmartyasan filozofikus látomásokban zengte, Kiss Benedek önfeledten dalolt és fütyörészett, de ha nem annyira végtelenül gyávák az irodalmi ügyintézők, nyugodtan közölhették volna a verseiket. Vidékről és a szegénységből jöttek, és komolyan vették a költészetet. Nem igaz, hogy

ők képviselték volna a népi vonalat (mi az?) valamely urbánusokkal szemben (kik azok?). Népies költő akkor már nem akadt e hazában egy sem. A divatja csúcsát élő Juhász Ferenc az összetett képeivel rég kinőtt a népi hangzás imitálásából, különben is a német szürrealizmus hatott rá a leginkább (sváb volt az anyanyelve). Nagy László ritmusai bolgárok, képei műköltészeti módon szürreálisak (Rózsa Endre értekezett hosszan a *Zöld Angyalról* a *Tiszta Szívvelben*, ő maga eltérő költészeti ideát követvén). A balosok közül népiesnek a hatvanas években senki sem mondható. A Kilencek a konzervatívok közé sem voltak sorolhatók, nem szerették a csasztuska-költészetet, és hajlamosak voltak bonyolult képekben fogalmazni. Utassy, a képszerűség megszállottja és a hangzás örök csiszolója a magyarul '66-ban megjelent T. S. Eliot tanulmányozása nyomán úgy vélte, a legmagasabb szinten a gondolati képek, az egymásba szövődő fogalmak állnak. Nem közvetlenül Pilinszkytől vagy Nemes Nagytól tanultak, bár hangzásukat tekintve néha közelítettek hozzájuk; a versformáikat a *Nyugatból* vették, de a rímtechnikájuk inkább a tréfás Arany János-i és Kosztolányis asszonánccokra épült, a ritmusuk pedig hol jambikus, hol oldottan ütemes. Juhász a szabadon értelmezett hangsúlyos verselésben hatott rájuk inkább, nem a képeivel, őrá pedig a harmincas évek elején fiatalon meghalt Bányay Kornél. Biztos, hogy alaposan megfontolták Arany János elmékedését Zrínyi verseléséről. Weörest ismerték, játékossága felszabadítóan hatott rájuk, de programszerűen vállalt személytelensége, amit Szilágyi Ákos pár év múlva jó szemmel, bár nem túl szerencsésen nehezményezett, nem befolyásolta őket. Kiss Bence tökéletes hallással dúdolt csapongásai, Rózsa Endre súlyos kijelentései, Utassy találmányos cikázása, Péntek Imre brechtianus humorkodása, Győri László viccei, Mezey Kati szerelmes versei, Kovács István történelmi vázlatok nem voltak besorolhatók sehová. Egymáshoz sem hasonlítottak, frissek voltak, elszántak és nagy sorsra érdemesek; nem ők tehetek róla, hogy a líra – a századfordulós zenéhez és festészethez hasonlóan – a divatos művészetfilozófiai áramlatokat követve hamarosan megindult az önfelszámolás útján, és a lírai én a korábbi szerepekkel és formákkal sokszorosan túlterhelt vers páncéljából kibújván a csapongó prózába nyomult bele.

'65-ben a Kilencek közül már csak Kovács István lakott az Eötvös Kollégiumban. '69-ben ő tanácsolta, hogy iratkozzam be a Lengyel Kultúra ingyenes nyelvtanfolyamára, ahol életem legjobb nyelvtanárát ismertem meg Varsányi István személyében. Ugyancsak Pista említette először a sok évig raboskodó ellenálló, Waclaw Felczak professzor nevét, akinek sokat köszönhetek: '72-ben Krakkóban meghívott egy lenyűgöző Wyspiański-előadásra,

ezért kezdtem foglalkozni a lengyel drámával. Rózsa Endre végzés után az Eötvös Klub igazgatója lett, a balatonszemesi táborban jókat fociztunk és nagyokat beszélgettünk a katonai sátrak között a porban; attól tartok, nem sejtette, mennyire szeretem a verseit.

Sok kínlás után jelent meg '69 végén az Angyal János által szerkesztett *Elérhetetlen Föld* című antológia, pedig Juhász Ferenc, Kormos István, Váci Mihály is írt hozzá jóval előbb ajánlást. Megjelenés előtt és utána is tapasztalhatták, hogy a politika mindent és mindenkit fölemészt; Utassy szavaival: „ez a malom a gyémántot is megőrli”; nem tudom, leírta-e valahol. Utassy eltökélt őszintesége és páratlan esztétikai igényessége akkoriban kapott lélek. Nagy László írt előszót az antológiához, és Dzsó úgy érezte, nem kritizálhatja szabadon többé sem őt, sem Illyést, akinek politikai játszmáit utálta, de aki szintén közbenjárt az érdekükben. A „kulturpolitika” szóösszetételről úgy vélekedett, hogy olyan, mint egy szép női testből és egy víziló-fejből álló Kentaur.

Végzés után bajba kerültek. A verseiket a lapok nem közölték, vagy csak ímmel-ámmal. Egymástól félték a szerkesztő-cenzorok, a kultúrában akkoriban is feljelentgetéssel és áskálódással lehetett érvényesülni. Volt olyan költő, akit a katonaságnál szerveztek be, onnan vétették fel a Bölcsészkarra és a kollégiumba, zokogva vallotta be nekünk az Alkotókör egyik estje után a Bajtársban. Évtizedekig publikált, és főszerkesztőhelyettesként is dolgozott. Szerepel Szőnyi Tamás kötetében, de nem mint besúgó, hanem mint célszemély, akit ellenzékieskedésért kirúgtak. Mindig gyanítottuk, hogy több provokátorok vannak földön s égen, mintsem bölcselmünk álmodni képes, de néha így is meglepődünk.

A Kilencek nevelőtanárként, üzemi lapnál vagy segédkönyvtárosként tudtak, ha tudtak elhelyezkedni, Utassy néha segédmunkásként dolgozott. Nyelveket nem beszéltek, műfordítást nem bíztak rájuk, saját kötet nélkül alaptagok sem lehettek egy ideig, tehát közveszélyes munkakerülőnek számítottak, ha éppen nem volt valamilyen rossz vagy névleges állásuk.

Nem jó, ha egy tehetséget elektrosokkolnak, még rosszabb, ha többször. Utassyt eltompították, kiölték belőle azt az erőt és bátorságot, amivel a barátainak is a szemébe mondta, ha valamely művüket rossznak tartotta (tanúja voltam a felső menzán, hogy hordta le Bella Istvánt). Külön tragédia, hogy neki, a félárvának húszévesen meghalt a fia, és ott maradt Zsókával egyedül.

Rózsa Endrétől az *Új Írásban* olvastam 1962-ben a *Szomjúság* című versét, ezért örültem, hogy személyesen is megismerhettem. Az Eötvös Klub igazgatójaként fúrták-faragták-faggatták, túl népszerű intézmény vezetését vállalta

naivan, ott játszott a Hordóban az Omega, ott csocsóztunk Lovász Lászlóval és Pelikánnal, és az Eötvös Klub adott helyet az Alkotókörnek, amelynek estjeiről minden harmadik néző jelentett. Bandi előbb-utóbb feladta, nevelőtanár lett ő is, aztán üzemi lapnál újságíró, talán ez volt a legjobb menedék. Felesége, Vörös Éva dramaturg volt a filmgyárban, az sem leányálom, ő is szolgált erről részletekkel, meg a kollégiumba gyakran visszalátogató B. Révész László is, meg kollégistatársunk, az angol szakos Péterffy András is később. Bandi végre szerkesztő lett a *Kozmosz*nál, de a rendszerváltás után a kiadók privatizálásával ismét lehetetlen helyzetbe került. Nagyon fiatalon érte agyvérzés, teljesen már nem tudott felépülni. Szemérmesen személyes, filozofikus képekben dús, el-elfúlóan pulzáló nagy líráját alig méltatták figyelemre.

Jöttem az úton földönfutó esőekkel
mohos szemek közt mint kinek menni muszáj
ahová soha nem értem volna el most
megtermi üres lábnyomaim a sár

nem mondhatom hogy keblére ölelt a tájék
csillagát rügyét lehunyta elfeled
hegycsúcsáról mely napos volt mint a remény
sas röpte zárja kulcsra az esti eget

hazám is annyi csak mi idesejlik
rég halott anyám ráncain átderengve
szűk világ ez még ahhoz is
hogy börtönöm lehetne

csatamezőkön lázadó őseim éhét
fűbe harapva se csillapította a rög
nem oldhatom meg sorsommal jövőjüket már
s az én gondjaim se ők

évelő gazzal habzik elénk az idő
s holott lehull a lomb a gyökér kiszakad
nyíljék virág a káprázó levegő szárán
én másképpen vagyok szabad

KEZEMBEN SZÉNNÉ VÁLIK A SZERSZÁM A TOLL HÁT

légvárakból visszafelé
építhetek-e elfogulatlan múltat
lakatlan mítoszt mely mindenkié

kérhetem-é a csikorgó kavicsokat
eltévedt léptünk váltsák vissza a csendnek
növényi szárnyak verdeső női hajak
vájnak a kőbe medret

buktató roham rajtam a szerelem is
lesz-e utódom akire hátrahagyjam
vagy fogvacogva lapulok majd az utcán
magamban

nincs mese föl kell gyűjtanom gyermekkorom
apáink nyarát bátyáink ifjúságát
hogyan hamu lesz porig hamu
csak ez a tűz nem ábránd

veszteni valóm marad még annyi hogy
tudjam az órák mindenütt vérben forognak
s hogy a halandók visszas ki győzelmeit
dobra verik a holtak

Akik a Kilencekről írtak, jobboldali ellenállónak próbálták beállítani őket, Szőnyei Tamás irodalmi besúgásokról szóló könyve azonban nem támasztja alá, hogy a Kilenceket a nézeteik miatt kiváltképpen figyelték és mellőzték volna. Más csoportokat és alkotókat veszélyesebbnek tartottak és éberebben követték. A Kilencek költői azt kapták, amit a magyar lakosság zöme: a konszolidálódott Kádár-rendszer fantáziátlan, szürke, unalmas elnyomását, a megélhetés szűkösségét, a hivatalok packázását, a féltehetségek diktatúráját, a rossz albréteket. Időnek előtte bele lehetett öregedni és bele lehetett pusztulni. Nem létező politikai vagy ideológiai táborba be-besorolták őket a náluk sokszorosan tehetségtelenebbek, de a költészetük minősége, a korról való tudásuk sem akkor, sem azóta nem szempont.

'69 március 15-én kokárdával a kabátomon a diákbizottság és a kollégium tagjaival a Kerepesi temetőben végiglátogattuk a '48-as magyarok sírját.

Megtapasztalhattam hát egyszer, milyen az, amikor hazafiúi érzület dagasztja az ember kebelét, és úgy érzi, a társaival együtt nemes hagyományt folytat.

Ezen a tavaszon láttam bele a politikai alkuk színpompás világába, követhettem a gyakorlatban, milyenek a koalíciós tárgyalások. A kollégisták és a filozófusok dinamikus szövetsége volt a legtanulságosabb. A népi oldal nevében én is obstruáltam egyszer hosszasan szövegelve valami mellékes dolgról, hogy Haraszi Miklós (akit csak később ismertem meg személyesen) ne juthasson szóhoz, mert attól tartottunk, hogy radikális nézetei az elérhető eredményeket veszélyeztetnék. Láttam élőben működni a manipuláció változatait, felmérhettem a szürke eminenciások – mint a néprajzos Kósa László – ténykedésének jelentőségét, tanúja lettem árulásnak és hűségnek, heveskedésnek és megfontoltságnak, besúgó lebuktatásának és rémes vezeklésének (szláv szakos volt a boldogtalan leány). A belügyes kihallgatók odabent elárulták, hogy a faji törvények szerinti zsidók listáját '45 után tovább vezették, és a háború után születettekkel folyamatosan bővítik. A rendszerváltás után a listát az MDF Bem téri székházában tárolták, '93-ig amerikai kutatóknak ki is adták, azóta lappang.

A '69 április 30-i 14 órán át tartó Kari Küldöttértekezleten az egyetemi KISZ-t sikerült megbuktatnunk, egy hónap múlva, '69 május 30-án Kádár a kollégiumba látogatott; a nehézkes apparátus ezúttal felettébb fürgének bizonyult. A feltehető és felteendő kérdéseket nyilván előre egyeztettek az illetékesekkel. '89-ben az egyetemi anyagokat állítólag megsemmisítették, mégis el tudom képzelni, hogy a Kádár-látogatás felvétele máig megvan valahol. Kivonult a kollégiumba Kádárral együtt Aczél, Óvári, Ilku meg egy csomó elvtárs. Elhangzottak az érdektelen kérdések és az érdektelen válaszok, amikor szót kértem. Megadták; azt hihették, hogy az én kérdésem is egyeztetve van. Utalva az akkoriban történt több súlyos vonatszerencsétlenségre megkérdeztem, mikor rendezik végre a tanárok fizetését, mert ennek elmaradása szellemi vonatkoztatásához, kontraszelekcióhoz, a magyar oktatás leépüléséhez vezet. Leültem. Kádár elvtárs nem válaszolt, faarccal ült. Megadták a szót a következő kérdezőnek, aki hosszán szövegelt valamilyen erdészeti témáról, arra már Kádár elvtárs válaszolt. Péterffy András azt kérdezte, mikor fognak végre bizalmat tanúsítani irántunk; az ő kérdésére sem érkezett válasz. Ha addig nem tudtuk volna, ebből megtudhattuk, hogy az elitképzés kettős természetű, egyszerre vagyunk káder- és ellenség-jelöltek. A gyűlés után messzire húztak tőlem; a bátrabbak odasúgták: ne csodálkozz,

ha nem diplomázhatsz. Vártam, hogy kirúgnak, de nem rúgtak ki, a magyar oktatás pedig lassabban, mint vártam, de tönkrement.

Miért is mertem szemtelenkedni Kádárral, fél évvel a Csehszlovákiába való bevonulásunk után? Tisztában voltunk vele, hogy '68 vereséget szenvedett mindenütt.

A belgrádi jogi karról induló '68-as tavaszi mozgalom résztvevői között volt egy lány, akinek udvaroltam, az egészet az ő barátai szervezték, és elmondták, hogyan verték le őket. A jugoszláv vezetők mind vérontást akartak; élete utolsó aktív tetteként Tito személyesen akadályozta meg, hogy Új-Belgrádban belelőjenek a fiatalokba. A belgrádiak különösen azt fájlatták, hogy a zágrábiak megtagadták az együttműködést, és csak ősszel tüntettek tessék-lássék, amiben a belgrádiak nem vettek részt. Jugoszláviának vége van, mondták a barátaim, Tito halála után szét fog esni. Sokan azonnal emigráltak, mások később; egyik doktorandusz szemináriumvezetőjük otthon maradt, és Jugoszlávia utolsó elnöke, majd szerb miniszterelnök lett belőle (Vojislav Koštunica).

Miben bízott Bakos István, a küldöttgyűlésen kari KISZ-titkárrá választottunk, a filozófusokkal folytatott koalíciós tárgyalások után? Miben bízott Atkári János, a példaszerűen felfejlesztett Studium Generale vezetője, aki egy év múlva Bakos utóda lett a bölcsészkar KISZ élén, hogy majd neki is kitegyék a szűrét? (A hátrányos helyzetű tehetséges vidéki középiskolások ingyen korrepetálását a kollégium kezdte '65-ben, mint szakkollégista '67-ben csatlakozhattam, szombatonként orosz tanítottam Veszprémben – volt, aki Szombathelyre vonatozott oda-vissza.)

A '69-es tavaszi Kari Küldöttértekezlet és az őszi Kari Gyűlés történetének van irodalma: Bakos István: *Közszolgálatban*, 1994; Dénes Iván Zoltán: *Diákmozgalom Budapesten 1969-ben*, 2000, 2008. július; Pál Zoltán *Az Eöt-vös Kollégium*, 2013.

Szokták mondogatni a mi '69-es diáklázongásunkról, hogy egy évet késünk, és Adyt idézik: „mi mindig mindenről lekésünk”.

Szó sem volt késésről, nem másoltunk semmit.

A párizsi események nagyon messze voltak. Francia szakra kevés embert vettek fel, Nyugatra utazni nem lehetett, Marcuse nem érdekelt minket, és a lukácsistákat sem hatotta meg, akik az elméleti esztétikába vonultak vissza (az egyes művek a *Nagy utazáson* és az *Ivan Gyenyiszovics egy napján* kívül hidegen hagyták őket). A marxistákat a diáklázadás idegesítette, mert nem a

munkásosztály állt a harc élére, a nyugati nemzeti kommunista mozgalmak elfogadása pedig a szovjetellenesség vádjához vezetett volna. Az amerikai lázongásnak azért örültek, mert a vietnami háború ellen is irányult.

A '68-as varsói diáklázadásról az égvilágon semmit sem tudtunk, a maradék lengyel zsidóknak (15.000 embernek) a kiűzéséről még annyit sem. Másfél évtized kellett, hogy a Kádár-utódlásért folytatott harcban a lengyel forgatókönyvet Magyarországon is elővegyék. A kágébés nemzeti kommunista lengyel belügyminiszter Mieczysław Moczar tábornok nevét, a közmopoliták és liberálisok esküdt ellenségéét, aki a lengyel zsidók kiűzéséért közvetlenül, közvetve pedig a magyar népi-urbánus konfliktus felújításáért és az MDF-SZDSZ antagonizmusért is felelős, nálunk nem ismerte senki. (Akkoriban még én sem.)

A magyarokat kizárólag Prága érdekelte, és nem csak minket, az Egyetemi Színpadon egyszer-egyszer vetített újhullámos filmek rajongóit. Az újságokból semmit sem lehetett megtudni. A *Kétezer szót*, Vaculík kiáltványát magyarul még a csehszlovákiai *Új Szó* sem merte lehozni, július elején szerbül olvastam a belgrádi *Politikában*, de Magyarországon is végig lehetett tudni, hogy a tét a szovjet intervenció. Az igazgatói szoba melletti földszinti újságolvasóban megvoltak a magyar napi- és hetilapok, de el sem igen lopkodták őket; nem emlékszem olyan esetre, hogy vacsora után hazaérvén egyszer is várnom kellett volna ülőhelyre. Általános volt a meggyőződés, hogy a sajtó csak hazudhat. A tévét se igen kapcsoltuk be, csak ha olyan meccset közvetítettek, amelyre valamiért nem tudtunk kimenni. Még a táncdalfesztivál közvetítésekor is csak elvétve ücsörögött egy-egy pár a nagytársalgóban, ők sem a közvetítéssel voltak elfoglalva.

'68-ban vezették be a magyar gazdasági reformot, és négy év múlva szívták vissza. A jugoszláv öngazgatási rendszer volt a példa; a helyszínen láthatam, hogy az is csak a rendőrállam álcája, akárcsak a vajdasági magyarok viszonylagos kulturális szabadsága. A kollégiumban a gazdaság nem volt téma. Az egyetemen vitatkoztam csak róla a meggyőzhetetlenül reformellenes maoistákkal; ők Csehszlovákia megszállását is helyeselték.

Tartottunk tőle, hogy a szovjetek bevonulnak Csehszlovákiába; azt, hogy magyar csapatoknak is muszáj lesz, nem kalkuláltuk be, pedig logikus. A bevonulás után biztosnak vettük, hogy a magyar irodalomnak, színháznak és filmnek vége; a mindössze három-négy éve enyhülő cenzúra kíméletlenebb lesz, mint valaha. Mégis ekkor kezdtük az együttműködést a többi kollégiummal, és annyira jól ment, hogy külön be kellett tiltaniuk. Érzékeltünk a hatalom megigásából valamit.

Nem hatvannyolcasok voltunk, hanem hatvankilencesek. Nem volt se balos, se jobbos ideológiánk. Szerettük volna csökkenteni az élősdi, gánccoskodó, gyáva, bornírt káderek hatalmát, akik természetesnek vették, hogy mindent, aminek van egy kis értelme, mindent, ami nem hazug, nem manipuláció, nem giccs, meg kell fúrniuk. Azt követeltük, hogy a Kari Tanács egyharmadrészt diákokból álljon (ezt úgy hívtuk magunk között, hogy egyharmados többség); egyik karról a másikra át lehessen hallgatni; bárki látogathasson általánosan felvehető tárgyakat; a diákok is minősíthessék a tanárokat; mindebből nem lett semmi. Bakos Istvánnak, a hallgatók által választott KISZ-titkárnak mennie kellett.

'69 számos politikai tehetséget dobott felszínre, örvendezve tudtunk rácsodálkozni egymásra. Bordi Károly olyan magas szintű jogi fejtegetést adott elő levezető elnökként a Küldöttgyűlésen, hogy évekig emlegettük. A dömörkapui több napos továbbképzésen Barna (Hargitai) Gábor a fején kendővel, kezében seprűvel, boszorkányosra görnyedve, értetlenül és értelmetlenül motyogó takarítónőként volt annyira lenyűgöző, mint később Hofi Géza a legjobb számaiban. Redő Ferenc rendíthetetlen nyugalma és Trencsényi László alaposága nagyon jól jött a villódzó ideglények között. Mozgalmunk letörése után érzékelttem életemben először, hogy a vereség nem feltétlenül kudarc.

Amikor '65-ben bekerültünk az egyetemre, világnézetre és származásra való tekintet nélkül pontosan tudtuk, miben élünk. Kilenc év telt el '56 óta, amikor Magyarországot magára hagyta a világ. Mindegy, mifélek voltak a szüleink, jobb- vagy baloldaliak, kommunisták, káderek, volt szocdemek, parasztpártiak, Horthy hívei, kulákok, B-listázottak, hívők, hitetlenek, a lényegre tudták. Kényelmes helyzet volt a miénk, gyerekeké: áldozatai lettünk a világ önzésének anélkül, hogy bármit is kellett volna tennünk érte; a szüleink és a nagyszüleink szenvedték meg az egészet. Mindenki hallgatta a Szabad Európát, októberben amerikai segítséget ígértek; hallgattuk tovább, de már nekik se hittünk.

'56 mély tapasztalata lett az egész magyar társadalomnak. Mohácsot csak az akkori ország, vagyis a király szűkebb környezete, az udvar fogta fel – '56 mindenkit megrázott. Nem politikai vagy erkölcsi ez a tapasztalat, hanem egzisztenciális sokk, amilyen legutóbb a Monarchia összeomlásával érte az országot. A munkástanácsok megalakulása, a forradalmi zűrzavar, de leginkább a lassú, hosszan elnyúló megtorlás mindenkit elért valamelyik oldalon.

A magyar lakosságnak az antik végzettel esett találkozása. Mindegy, mit hazudtak hivatalosan, mindegy, kinek mi volt a szubjektív hite és a hamis tudata, mindegy, ki hogyan folytatta megalkuvó életét, a tragikum megtapasztalhatóvá vált az összes politikai, vallási és ideológiai oldalon. A meggyőződéses, hívő – vagy magukat a hitre nagy nehezen ismét rábeszélő – kommunisták ugyanúgy megtapasztalták, mint a merőben karrierizmusban érdekeltek, a vallásosak ugyanúgy, mint az ateisták. A szolgálatteljesítést szintén megélték, és minél bizonytalanabbá váltak, annál dühödtebben álltak bosszút az idealistákon.

Trója elpusztítása után a túlélők Aeneas vezetésével hajón indulnak az új haza felé. Dido szentélyében Trója ostromának festett képét pillantja meg, a hír tehát oda is elért már; Aeneas elborzad, és így kiált fel: „Sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt” (*Aeneis, Első ének*). „Van könnyük a tárgyaknak, és a lelket megérinti a halandók sorsa.”

Nem ismertük a részleteket, de tisztában voltunk a lényeggel: a hatalom 1956. november 4. óta **nem legitim**. A legitimitást akaratlagosan, felülről nem lehet megalapozni, legfőljebb korrumpálni lehet a népet, ezt tette az ország eladásáért árán a hetvenes évektől kezdve a kacsintgatósá vedlett Kádár apó. Az ország ezzel ismét belecsúszott a kettős adóztatásba, ami most is tart. Egykor a Habsburgok és a törökök állapotokba hozták, hogy a másik uralma alá tartozó magyar területen is szedik az adót, a XX. század harmadik harmadától kezdve ugyanezt művelik a térségben az oroszok és németek, akik a kisebb csetepaték és a világháborúk kivételével következetesen fenntartják a szövetségüket a többiekkel szemben.

A kollégiumban kevés volt a párttag, főleg történészek és tudszocok, és nem volt befolyásuk. Nem magától értetődő, hogy a lakosság nagy része nem akart részesülni a hatalomból; akkor sem léptek be a pártba, ha kapacitálták őket, inkább meghúzták magukat egy rosszul jövedelmező, kényelmetlen állásban, holott aki hatalomra akart szert tenni, annak csak jelentkeznie kellett. Ez a jelenség még nincs ábrázolva, a divatos rendszerváltó témákhoz nem kapcsolható, a megalkuvók önigazolását aláásná. Nem jó szembesülni azzal, hogy minden korban létezik erkölcsi mérce, és akadnak, akik az önérdeküket nem akarják minden áron érvényesíteni. A karrieristák egymáshoz hasonlóan szövegeltek, betanulták, a többség megadóan mosolyogva hallgatta őket, és megvolt róluk a véleménye. A kötelező ideológiai tárgyakat oktatók pironkodva tudták le az óráikat, és óvakodtak buktatni.

„mi ügyünk rég más ürügye
a valóság alávalóság
valónk
valótlan”

– írta Rózsa Endre.

Ha nem vagyok kollégista, nem ismerem meg a magyar vidék mentalitásait, és megszököm a Bölcsészkarról. Minden egyetemistának kollégiumban kellene laknia, véltem akkoriban, és azóta is így gondolom. A kollégiumot egykor 80 főre tervezték, mi sem voltunk sokkal többen; a lányokat '68-ban átvitték a Ménesi út másik oldalára, elkészült az a villa, amely húsz év múlva Bibó Kollégium néven hírhedett el; akkor cserélték díványra az emeletes ágyakat; kevesebben fértünk el egy szobában, sajnáltam.

80-120 fő egy falu lakossága, a viszonyok közvetlenek, mindenki mindenkit ismer; ezt hordjuk a génjeinkben. Mindegy, hogy arról nevezetes, mint Oswald László, hogy a vacsorát a menzán túl forrónak találva futva vitte a kollégiumba (villamosra nem szállhatott vele), és otthon ette meg, vagy arról nevezetes, hogy megnyerte a bitang nehéz tolmácsversenyt, mint a későbbi tanszékvezető, a hallgató angolos Heltai Pál, akivel szintén laktam egy évig. Különleges individuumok gyűjteménye volt a kollégium, és számos ügyben valóságosan működhetett az önkormányzat. A diákbizottság döntött a szobaelosztásról, hozzászólt a szociális kérdésekhez, és fegyelmi határozatokat hozhatott. Egyetlen esetre emlékszem, amikor egy rajtakapott tolvajt a diákbizottság határozata ellenére mégsem azonnal rúgtak ki, csak a következő tanévben, mert párttag volt. A diákbizottság abba is beleszóllhatott, hogy a kollégiumba milyen előadókat hívjanak meg óraadónak. Tóth Gábor érdeme a szakkollégiumi rendszer felélesztése, támogatta a Studium Generálét, a falujárást, a kollégisták külföldi kirándulásait és mindent, ami a hagyományból értelmesnek bizonyult. '68-'69-ben semmiben sem akadályozott minket, tartotta a hátát, a kollégiumi pártsejt áskálódásait ravasz semmitmondással szerelte le. Minden ünnepi beszéde megfontoltan hosszú volt és unalmas. Basszbaritonjával, lassú mozgásával operaénekesnek is állhatott volna. Ártatlanul nézett a világba az a nagydarab ember, igazgatóként persze köteles volt rendszeresen beszámolni a béemes összekötőjének, de közben rendíthetetlenül építette a kollégiumot több mint negyedszázadon át. Nem értem, miért nincs emléktáblája.

1990. április közepén, pár nappal az országgyűlési választás után barátommal, a szintén kollégista Margócsy Istvánnal (az édesapja is kollégista volt) mentünk az utcán, a másik oldalon szembejött Gergely András volt kollégista, Szabad György parlamenti elnök tanítványa, aki az új Parlamentben az MDF képviselője, majd nagykövet lett. Meglátott minket, átmosolygott, és ujjával V betűt formázva intett. Mi ugyancsak V betűt formázva vissza-integeztünk.

Gergely tovább ment, mi megálltunk, egymásra néztünk, egyszerre mondtuk ki, hogy ha valamelyik pártba kéne belépnünk, leginkább még mindig az MDF-ben volna a helyünk, és egyszerre mondtuk ki azt is: „ha nem lenne benne olyan sok az antiszemita”.

1969. november 13-án kettős születésnapot ünnepeltünk egy Vörös Hadsereg úti házban Margittay Áginál, Bakos Istvánét és Follinus Gáborét. Bakos még bölcsészkarai függetlenített KISZ-titkár volt, a magyar-orosz szakos Follinus Gábor pedig barátunk, és a felesége, Bíró Mari révén a *Kari Híradó* nevű stencilezett lap tanácsadója. Sok barát jött össze, az új KISZ-bizottság tagjainak nagy része, meg Könczöl Csaba. Erre az alkalomra Bíró Marival és Weltner Mariann-nal összeütöttem egy *Harakiradó* című paródiát és felolvastuk; az egyetlen példányban gépelt művet Bakos Pistának ajánlkoztuk. Sok mindenről beszélgettünk; Szolzsenyicin éppen megint írt valamit, és úgy véltem, hogy ki fogják rúgni a Szovjetunióból; Follinus és Könczöl biztos volt benne, hogy ezt már nem merik megtenni. Miért ne mernek? – kérdeztem én. Négy év múlva kiutasították.

Hajnaltájban szedelőzködtünk, és több csoportban távoztunk. Még nem járt a busz. Valamitől szagot kaptam, és nem a Moszkva tér felé indultam, hanem fel a Pannónia Stúdió felé. A szemközti mellékutcában egy nagy tejszállító teherautó parkolt. Kérdeztem, van-e a közelben közért. Azt mondták, nincs. Arra gondoltam, amire a Szolzsenyicint ismerő orosz szakos gondolhatott – *Az első kör* végén „hús” feliratú teherautókban viszik a rabokat Moszkván keresztül –, vagyis hogy a tejszállító csakis lehallgató lehet. Gyanúmat megosztottam a többiekkel, kétellyel fogadták. Még nem járt a busz, gyalog indultunk a Moszkva tér felé. Egy fekete, elsötétített kocsi lépésben haladt mellettünk. Megálltunk, a kocsi is megállt. Megvártuk az első buszt, és valahány megállóban megállt, a fekete kocsi is megállt a busz mögött, és nem előzte meg. Könczöllel a Moszkva téri végállomáson ácsorogtunk egy ideig, meghánytuk-vetettük a dolgot, aztán a következő busszal

visszamentünk a házba, a lányok még mosogattak; elmondtuk, hogy az egész estét lehallgatták; hitték is, nem is; a *Harakiradó* egyetlen példányát elégettük a konyhában, hogy ne maradjon bizonyíték.

Nem jutott eszünkbe, hogy a felolvasásunkat úgyis felvették.

Őrült mennyiségű adatot tároltak, hogy legyen elég anyag, ha megrendezik a következő pert. Szorgos munkálkodásuk pontosan annyira volt észszerű, mint az, hogy elégettük a paródiát: réges-rég a koholmányok gyártása volt divatban, ahhoz pedig a tények fölöslegesek. Amiből az a tanulság, hogy mind a hatalom, mind a nép elavult kategóriákban gondolkodik, és nem képes lépést tartani a korral.

Az elhülyülés, amin a merőben politikai nézetekben való gondolkodást értem, a hetvenes évek vége felé kezdte előnteni az agyakat, és a rendszerváltással vált kizárólagossá. Akkor tudták a magyarok a legtöbbet, amikor '56 után a lehető leghamisabb irodalmat, színházat és filmet tálalták fel nekik nagy csinnadrattával.

E hazug műveknek óriási sikerük volt, ami a kor egzisztenciális létérzékelésén mit sem változtatott. A legderűsebb magyar vígjátéknak, a *Liliomfinak* 1949 decemberében, Arad után két hónappal volt a bemutatója; '56 után az első nagy sikert az *Irány Caracas* című bohózata aratta '57 elején; a közönség felejteni akart, mert volt mit felejtenie.

Amit én földobtam madárnak
mind visszahullt rám – kőnek.
Máig sem tudom: nyíltabb égbolt
vagy szív kell hozzá könnyebb.

Máig sem tudom: szemem ágát
mért fosztotta ki végképp
minden elfútt-levélnyi távlat,
hulló-gyümölcsnyi mélység.

Most varjakat csapkod a szél:
riadtan égre szállnak,
örvénylő pernye-rongyai
a széttaposott nyárnak.

Még eszelős fák állanak:
gyökér, ág s minden ízük
még markolja a kék magast,
s a mélyt is: szinte izzik!

De már hadak surrannak el
alant, a televényben,
fölöttük fű taréja fut,
majd megmered fehérén.

S kipattogja kő-szemeit
a fürkész napraforgó.
Visszhangzó üveg-ketyegéssel
telik a sziklahordó.

A terméketlen kín egét
sasok ekéi szántják!...
...Ki akaszt végre már belé
egy értelmes barázdát?!

Sosem halunk meg ezen a csatatéren,
Mert nem csatatér ez, s mi nem harcolunk.
Csak kínjában megrepedt föld ez itt, dehogy is lövészárkok.
Mesebeszéd, hogy ágyú tátog, csak kitárt szánkat szövi be a pók.

Sosem halunk meg ezen a csatatéren,
A kelő Hold süt rá, hogy négy sarka fölfelé kunkorodik.
Csak legelő ménes ez itt, ki eszelte ki hogy ezek mind a mi paripáink
Patáikkal vérbe-torpantva a hirtelen csönd szobraiként

Sosem halunk meg ezen a csatatéren,
Mi még sohasem jártunk erre, s ha jól emlékszünk, nincsen is.
Csak lábnyomainkat keressük, lépésenként, egy levelet csak,
Melyet tékozlón itt-hullattunk, s nélküle most már nem lehetünk.

Sosem halunk meg ezen a csatatéren,
itt csak a vadkrumpli bokra kotol élemedett kék tojásain,
A sík közepét, mint a szökőkút, fürtökben törik át a hangyák,
Tábornokaink vigyázban állnak, piros csík issza föl tenyerüket.

Az elsüllyedt csatatér ez összes kellékeivel és figuráival
A kiszántatlan álmok, a jövőendő létszomjában élők helye.
Az elevenek köztemetője a holtak nyüzsgő tartománya
S ama álbölcsek hona, akik kavicsot ültetnek szívünk alá.

Sosem halunk meg ezen a csatatéren,
de hát miért csatatér ez, ha nem csatatér,
Ha csak a tenger kaszálja a lábon álló eget,
Ha csak a kalászkok nőnek fejjel lefelé.

Rózsa Endrétől idéztem. Egy évig Eötvös-kollégista volt ő is.

'69 tavaszán, az új Kari KISZ-bizottság létrejöttékor úgy gondoltuk, hogy talán most sikerül kihoznunk a *Tiszta Szívvel* következő számát. Azt javasoltam az Alkotókörben, hogy a műveket ugyanúgy a Kari Olvasóba adják le a könyvtárosoknak a szerzők, mint a felolvasóestek anyagát, és aki szavazni akar arról, mi kerüljön be az antológiába, ekkor és ekkor az Alkotókörben jelenjen meg. Javaslatomat megszavazták. Sokan adtak le anyagot, még többen olvasták el, és az Eötvös Klub alagsora megtelt alkotókkal és olvasókkal. Sorra vettük a műveket, kézfeltartással szavaztunk, könnyű volt megszámolni. A közönség, mint vártam, kevésbé volt szűkkeblű, mint akár-mely szerkesztő. Ennél demokratikusabb szerkesztés sose volt még Magyarországon. A beszavazott kéziratokat annak rendje és módja szerint beadtuk a cenzúrára, ami a Rektori Hivatalt és a KISZ-bizottságot jelentette. A KISZ hónapokig hiába keresett véleményező tanárt, sorban elhárította Tolnai, Koczás, Mezei, Király, Pándi, Szabolcsi, a Rektori Hivatal pedig szóba sem állt velünk.

Tolnai Gábornak volt oka elhárítani a felkérést, a betiltott 1966-os szám az ő védnöksége alatt jelent meg, nem bizonyult elég ébernek. Abban a számban Haraszi Miklós és Kis(s) János vitázott Sánta Ferenc regényeiről, és horribile dictu még '56-ot is emlegették, minthogy Sánta írt róla. Nem volt az írásaikban betiltanivaló, de ha semmit sem tiltanak be, a cenzorok rosszul alszanak.

Ősszel végre Nagy Péter vállalta a lektorálást. A tragikumról szóló rövid tanulmányomat ekként minősítette: „nagy mellényű üres fecsegés”. (E szavakat két év múlva beemeltem *Kedves Petrovics elvtárs!* című, hexameterben írt paródiámba.) Amúgy az egész anyagot siralmasnak találta és visszadobta. Aczél György azon dühöngött a bölcsészkar Tanácssteremben tartott novemberi gyűlésen, amikor az egész mozgolódás nyakára léptek, hogy a *Tiszta Szívvel*-számot – amely meg se jelent – kollektíve szerkesztettük, nem voltak felelős szerkesztők és felelős főszerkesztő, és ezzel nyíltan kétségbe vontuk a Párt irányító szerepét. A hóbörgésünket, jelentette ki Aczél, a Szabad Európából és a kávéházakból irányították. A kollektív szerkesztés ötletadójaként voltam jelen, illett megszólalnom. Minket nem manipulált senki, mondtam, de ha ilyen hangon beszélnek velünk, akkor elérhetik, hogy Nyugatról manipuláljanak. Szavaim nem maradtak hatástalanok: pár nap múlva a Belvárosi Kávéházat és a New Yorkot tatarozás címén évekre bezárták. A továbbiakban elkerültem, hogy Aczél Györggyel egy légtérben tartózkodjam.

Az Alkotókör tagsága ezután háromtagú szerkesztőbizottságot választott, amit a részben új KISZ-bizottság hagyott jóvá. A kéziratokat már nem lehetett a Kari Olvasóban leadni, a KISZ-bizottságon gyűjtötték, a közönség nem láthatta. Volt előnye a huzavonának, az új anyagok közé került Petri György verse, a szerzőt nem ismertük, a kéziratot Tábor Ádám hozta. A Kilenceket, akiknek az antológiája '69 végén jelent meg, eleve nem közhettük, már nem voltak egyetemisták.

A Nagy Péter által kifogásolt tanulmányomat (*A drámai végzetről*) visszadtetem az anyagba; abban bíztam, hogy lusta lesz még egyszer elolvasni. Így is történt, áthárította Weber Antalra, aki váratlanul minden írást jóváhagyott, annak ellenére, hogy valóban nem volt mit kicenzúrázni belőle. A neve lektorként a kolofonra is rákerült. Kifogásolt tanulmányom lényege: nem az a tragikus, ha egy hősnek valamit nem sikerül elérnie, hanem az, ha azt kell elkövetnie, amit el akart kerülni. '78-tól Nagy Péter Világirodalmi Tanszékén tanítottam '91-ig, tételem igazát a nagy tragédiákon bizonyítottam, senki sem nehezményezte.

Minimum három szerkesztőt akartak látni odafönt. Mózsi Ferenc az álnévét adta mint szerkesztő, plusz egy novellát; Papp József az igazi nevét adta, aminek fejében egy versét is le kellett hozni; ő később Sárándi álnéven publikált. Néhány KISZ-cenzor írása is belekerült a lapba, Magyarországon éltünk. Főszerkesztőt nem jelöltünk meg, bár az én nevem szerepelt legfelül. A kiadvány nem viselhetett sorszámot, észre ne vegyék a sasszemű olvasók, hogy két szám között négy év telt el. Szerkesztőtársaim az ízlésüknek megfe-

lelő jelölteket erőltették, a közönségzavazat kontrolljától immár szabadon. Körmöm szakadtáig ragaszkodtam Petri *Zátony* című versén kívül Szilágyi Ákos és Tábor Ádám verseihez, Tábor Ádám Tandori-tanulmányához, Bereményi *Történelem* című novellájához és Csaplártól a *Hídépítőkhöz*.

Petri sorait sokszor idézték később:

... Idő, a te időd.
A pusztulásé. – A bűnbánaté.
Idő. A te időd:
megtalálni
az ajtót, amely innen kifelé.

2.

Ez nem ideje semminek...

3.

...Már két tavasz csúfolta meg halálod,
már két tavasz. Megálllok
a feslett virulásban –
mint színes, buja rongy:
hasadozik, burjánzik.
Az ember csak szipog, fújtat, beszél –
Eszébe jut-e, ami hiányzik?

Gyűrött újságlapot zörget a szél.

Pulóvert kötnek, látod? Félnek:
a villamos előtt megállnak.
Megszámolják a visszajárót,
új patront tesznek a szifonba,
örülnek, mikor igazuk van.
Bizonytalankodnak soká,
mikor szombatig kölcsönkérik.

Mit gondolok én, hogy még élek?

A *Tiszta Szívvel* második száma Utassy verseivel 700 példányban jelent meg, az összevont harmadik-negyedik 1500 példányban, azt már érdemes volt betiltani. Az utolsó, 1970 elején megjelent ötödik sorszámú és példányszámú titok maradt. Négy évig hadakoztunk érte. Jó mulatság, férfimunka volt.

Egyetlen zugot találtam az országban, ahol megvan a *Tiszta Szívvel* első, második és összevont harmadik-negyedik száma; az általunk összehozott ötödik szám ott sincs meg. A zug neve Országos Széchényi Könyvtár, hamarosan felszámolják.

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

Szinte végtelen

Charlie arra ébredt, hogy a nap melengeti a horpaszát. Résnyire nyitotta szemét, megnézte, merre jár, majd gyorsan visszahunyta, még a szűrkehályogján keresztül is túl élesnek találta a fényt. Bár visszaaludni se volt könnyű, szomjúság és vizeleti inger gyötörte, pedig ő már húzott volna ebből a valóságból, de az anyagcsere nem eresztette. Kitapogatta a palackját, ivott, jólesett, segített a napnak melegíteni. Szeptemberben hűvösek az éjszakák. Azért még egy ideig lehet kint aludni, főleg ha van kutyád, csak decembertől muszáj bevonulni a szállókra, már ha életben akarsz maradni. Charlie fejben inkább nem akart, mint akart. Csukott szemmel Miskin buksijára tette a kezét, megvakargatta fültövét, mire a kutya sóhajtott egy mélyet. Oké, válaszolt neki gondolatban Charlie, nekem se sietős.

Bacilus először a porosfehér kutyát látta meg. Elindult feléje. Bármenynyire is óvatoskodott, rálépett egy petpalackra, mire az felnyüszített, Miskin ugatni kezdett, Charlie morgott, de valahogy feltápászkodott majdnem ülőhelyzetig. Látóterébe úszott Bacilus újságjaival a hóna alatt, szevasz, haver, mondta, és visszahanyatlott rongyaira. Miskin elhallgatott, Bacilus meg próbált rájönni, hogy honnan ismeri ezt az arcot, ezt a csont és bőr testet jobb napokat látott fekete bársonykabátban, ezt a nyútt szépséget, aki itt ébredszik a kutyájával, miután a fesztivál véget ért.

Leült tőlük olyan másfél ölnyire, viharvert újságjait letette maga mellé, kabátja belső zsebéből kivett egy laposüveget, meghúzta, gondosan becsavarta a kupakját, és visszatette. Üldögélt, és nem gondolt semmire, mert minek. Charlie felült, nyújtózkodott, csuklóból és bokából körözött, majd sóhajtott egy miskinest.

Na, mi újság, Bacilus?

Amint meghallotta ezt az összetéveszthetetlen, reszelős altot, hirtelen minden világos lett, nem is érti, a rongyok és a ráncok hogyan tudták eny-

nyire elrejteti a földalatti művészetek istennőjét, istenférfiját, tökmindegy, a lényeg, hogy volt idő, mikor rajta múlt, hogy nem haltak halomra bele az unalomba a népek. Jóízűek lettek tőle a dolgok. Azt mondta egy interjúban, amit ő is átvett a *Hungarian Samizdat* számára, és le is fordította angolra, hogy ha már nincs egy vasa se, aranyból dolgozik. Járásában volt valami állati nyugalom, még túsarkúban is mintha farkat húzna maga után. Vékony volt mindig, de azért nem ennyire csontváz. Kezén a bőr, mint egy nem egészen pászentos kesztyű.

Nahát, Charlie, te itt?

Mindhárman ösztönösen csekkolták, mi az az itt. Charlie szerint hol a bánatban máshol, itt kapott ideiglenesen melót, szelektív gyűjtés a *Paradise Now* után. Miskin érezte, hogy Charlie mellett van egy szagorgián, minden rendben. Bacilus pedig, aki abban a reményben vonszolta magát ki ide, hogy majd elad pár darabot az általa írt és nyomtatott *Hungarian Samizdat* két-nyelvű lapból, de hát alig is volt mozgás, hová tűnhetett az a rengeteg ember, Bacilus tehát eljátszott a gondolattal, hogy Charlie-ra szól pár újságot.

Ott voltak egy lapos területen, a talajt használt, majd sorsukra hagyott tárgyak borították vastagon, a bádógok, plasztikok, alumíniumos csomagolóanyagok alatt szétaposott és kiszáradt fű, alatta a korábbi években otthagyt, észbontó lassúsággal felbomló tárgyaktól fragmentálódott föld, bogarak és csúszómászók zavarodtak meg és dobták fel talpukat, vagy másmilyen formában nem éltek, nem szaporodtak és nem sokasodtak többé. A felszínen ételt-italt árusító bódékat, közösségi sátrakat szereltek szét, és dobálták fel a cuccot egy teherkocsi platójára.

Charlie lassan felállt, és Bacilus vállára helyezte kezét.

Képzeld, mi lett volna, ha a nácik győznek.

Azzal ormóttan gumikesztyűt húzott, egy tekercsről letépett egy zöld nylonzsákot, és gyűjtögetni kezdte bele az üres üvegeket. Miskin ott bókászott a nyomában, néha talált ő is ezt-azt, amit bekaphatott. Bacilus agyában meg szinte felrobbant az előbb hallott mondat, melléje nyomult a második világháború óta eltelt történelem, gyárak, márkák, paktumok, Charlie-ék már jókora távolságra voltak, de Bacilus utánuk kiáltotta:

De hát a nácik győztek.

Charlie fölkapta a fejét, visszafordult, és valami égrekiáltó kedvességgel rámosolygott Bacilusra:

Per pillanat, Baciluskám, per pillanat!

És továbbment, lassan, a talajt bámulva, elképzelve egy-egy darab sorsát, hogyan keletkezett, hogyan értek hozzá, előbb a gépek, aztán az emberek, jókedvűek lettek-e tőle, vagy inkább melankolikusak. Az üvegeket kiko-
torta, és beletette a zsákba. Szinte egy versztányi területet kellett átfésülnie, persze nem egyedül, ott tallóztak a plasztikosok, a bádogosok, a papírosok, néha összegyűltek egy cigiszünetre együtt hallgatni vagy vicceket mesélni, például azt, hogy egy csávó annyira elázott, hogy négykézláb mászott haza, de nem találta saját ajtaját, hanem a szomszédjáén kaparászott, a szomszéd kijött csikos pizsamában, és elküldte, a csávó ment, kereste, hol lakik, kaparászott, de valahogy ugyanazon a szomszéd ajtón, a csikos pizsamás még jobban elküldte, és ez így fokozódott sokáig. A csávó végül felsóhajtott: hogy lehet, hogy mindenhol maga lakik, én meg sehol?

Szárazon röhögtek, aztán folytatták a gyűjtögetést, halomba hordták a zsákokat, jött a szemetesekocsi, nyilván valaki ezt is vezeti, gondolta Charlie, és felnézett a vezetőfülkére, egyenesen a sofőr szemébe. Abba, amit látott, egész Maslow piramisa beleremegett, de összeszedte magát.

Szevasz, Emma, jól áll neked ez a debella verda.

Emma mintha akart volna mondani valamit, de sehogyan se sikerült neki, végül egyetlen szót ejtett ki tisztán. Jézus. Oké, válaszolta Charlie, este tartunk itt a fiúkkal egy kis szoárét a tűz körül, gyere te is, jó? Emma bólintott, és csókot hintett Charlie és a kutya felé. Majd' kiugrott a bőréből örömben, csak éppen a sztrókja óta azon az egyetlen szón kívül semmit nem tudott kinyögni.

Tájidegen személygépkocsi húzott be kerekeit csikorgatva oda, ahol a semmi közepét sejtette: a kék meg sárga meg zöld nylonzsákhalom mellé. Sokzsebes fotósmellényt, JE NE REGRETTE RIEN feliratú szürke pólót, farmert, drága bőrcipőt viselő, kicsit púpos férfi szállt ki belőle, a csomag-
tartóból kivett néhány fényképezőgépet, pár objektívet, gyakorlott mozdu-
latokkal magára aggatta őket, majd alaposan körülnézett. Lehajolt állagot szemlélni, majd kiválasztott egy fáradtfehér nyლოსzatyrot, és lőtt róla egy portrét. Egy másik géppel csoportképet készített egy kólásbádogról és két horpadt Hell energiatalról. Mind a hárman más-más irányba néztek, mint a vinyl lemezborítók a rockzenészek. Majd olyan 500-550 yard messzeségben meglátott egy sovány, fekete alakot hajlongani, kezében egy változó alakú kaméleonzöld valami, lábánál egy középtermetű, törtfehér kutya. Elővette a legnagyobb objektívjét, rácsavarta a gépre, és azon keresztül egy ideig követ-

te őket, gyönyörűnek találta a kompozíciót, de nem csinált róluk fotót. Csak az olyan helyzetek érdekelték, amelyekben a szereplők között semmiféle viszony nincsen. Egy kiállításra dolgozott, már szerződése is volt. És címe is. Szinte végtelen magány.

De nem bírt ellenállni a kísértésnek, és irtózatosságtól objektívjével ráközelített a kutyára. Egyre élesebben látta, amit ő lát: ebben a végtelen térségben neki gazdája van, helye a világban, ahol minden reggel feljön ugyanez a fényes nap, minden kis légy, amely a nap meleg sugarában körülötte zümmög, részt vesz ebben az egész kórusban: tudja, szereti a maga helyét, és boldog, minden fűszál újránő, és boldog! És mindennek megvan a maga útja – Marcel Morarunak fura érzése támadt, és kizummolt a kutyából. Eszébe jutott, mekkora barom-állat volt hajdanán, amikor egy zenélő installációhoz kutyát akart használni, még szerencse, hogy a szervezők letiltottak, gondolta. Elpakolta az objektívjét, visszasétált a kocsijához, rágyújtott, ivott hozzá Colát, lustán, minden cél nélkül nézelődött. Elővett egy másik pólót, az is szürke volt, de ezen azt írta, LOST IN CONFUSION. Fölvette, a másikat bedobta a koci hátsó ülésére. Sodort még egy cigit, dilemmázott, maradjon-e még, amikor egy ismerős alak közeledett feléje, egy ősz szakállas, nagydarab ember kopott bőrcizmában, koszlott farmerben, töredezett cowboy-csizmában, sárga, félig telt plasztikos zsákját átvetve a vállán, és vidáman ráköszönt: Na, mi újság, Marcel?

Szevasz, Frenk, hát kijöttem egy kicsit körülnézni, és te?

Lazaság, rock'n'roll.

Ő is rágyújtott, közben felzárkózott melléjük egy másik plasztikgyűjtőgető, kisebb és csinosabb, minden bizonnyal nőnemű, hajdanzínes sálak tekeredtek a nyakán, kötött sapkája alól ősz hajtincsek lógtak ki, pár számmal nagyobb szövetkabátot viselt, és a sárga nylonzsákon kívül volt nála egy piros vászonszatyor is, amin azt írta, hogy MEKKORA MÁZLI HOGY A HALHATLANSÁG NEM ELADÓ.

Ti ismeritek egymást? Ő Marcel, régi haver, ő meg Bibi, a csajom.

Marcelen átfutott a gondolat, hogy bezzeg Frenknek még itt is csaja van, de aztán a valóság egy foghíjas öregasszony képében horgára kerítette. Lemondóan újabb cigit tekert, hogy történjen valami biztos, párat szívott belőle, de nem bírt menekülnékjével. Mennem kell, mondta Frenknek, a cigit eltaposta, és beült a kocsijába. Már éppen indult volna, amikor Frenk rátenyerelt a szélvédőre, másik kezével meg jelezte, hogy nyomja meg az ablakleeresztő gombot, mert mondani akar valamit.

Estefelé lesz itt egy kis pow-wow, nincs kedved kijönni? Úgy hallom, eljönnek a legrosszabb arcok is a San Franciscó-i Twin Peaksről.

Amikor feljött a hold a láthatáron, már mindenféle jól égő anyag oda lett gyűjtve a kövekkel gondosan körbehatárolt tűzhely köré. Egy bizonyos Jadran Danicának volt a mániája a tűzrakás, élete változatos helyszínein képes volt, olykor komoly erőfeszítések árán, köveket és némi fát, ágat, szemet, akármit szerezni. Valamikor, legalább hetven éve, kis híján belefulladt a Dunába, de nem ezért lett tűzimádó, hanem ki tudja miért, ő a csillagok állásából vezette le küldetését, amiről órákig tudott beszélni, ha talált hallgatóságot, és hát a tűz körül jó eséllyel talált. Jadran Danica darabolgatta a szétszerelt bódék prima deszkáit, és ahogy alakult belőlük a piramis, úgy kezdett odaszállingózni a Paradise Now utócsapata. Jött Charlie a kutyájával, jött Frenk és Bibi, jött egy keményfiú meztelen felsőtestén mindössze egy farmermellénnyel, bal vállán egy indiánfej-tetoválas, alatta meg a felirat, miszerint KALANO AZ ÉLET, előkerült Bacilus is az újságjaival, aztán odaóvataskodott a teherautósofőr Emma, és valahogy Marcel Moraru is visszajött, egy újabb sűrke póló volt rajta, amin azt írta, hogy REALISM IS A THING.

Charlie előhúzott a jobb napokat látott minőségi bársony felöltője belső zsebéből egy rézszálakkal Fibonacci-mintásra díszített üveget, annyit mondott, hogy jóféle Atomik vodka Csernobilból, és átnyújtotta a mellette ülő Marcel Morarunak. Marcel megköszönte, és adta is tovább Bibinek, aki bátran meghúzta, az a korty szétáradt benne, a többi meg ment tovább másokat melegíteni, míg minden csepp meg nem találta új helyét, ahol fölvette a helyi szokásokat, alkalmazkodott és keveredett, nem volt panasza rá senkinek. Hogy ne maradjon ő se ki a körből, Charlie előkotort egyik zsebéből egy sztaniolba tekert csontot, kicsomagolta, és gyere, Miskin, szólt kutyájának, neked is van itt valami. Miskin hálásan ropogtatni kezdett, Marcel Moraru meg odafordult Charlie-hoz:

Miskin? Így hívod a kutyádat? Mindig érdekelt *Az idióta*, de untam végigolvasni. Aztán egyszer csak látom, hogy megy a moziban. Beültem, néztem, nem tudom, hol járhattunk, amikor hirtelen megszakadt a film, felkapcsolták a villanyokat, és a takarítónő bejött, hogy kész, ennyi volt, a rendező meghalt, mielőtt befejezhette volna, mindenki szépen menjen haza.

Charlie vigyorgott, Bibi szólt hozzá:

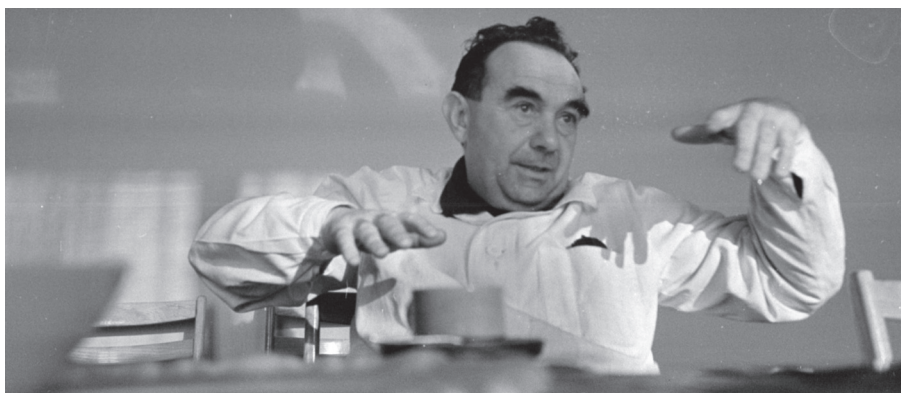
Jól jártatok, mert a vége ellaposodik: Miskin az orosz lélekről nyomja a dumát, majd megőrül, Nasztaszja Filippovnáat rendben leszúrja Rogozsin, Aglaja kalandor lesz, a többiek tengetik tovább elviselhetetlen életüket.

Emma benyöszörgött valamit, mindenki türelmesen feléje fordult, ő tovább nyöszörgött és hadonászott, végül látva, hogy ezt a zagyvaságot nincs hogyan értsék, kezét a kutya fejére tette, és kimondta azt az egyetlen szót, amit képes volt kimondani. Zavart csend támadt, a tűz pattogását hallgatták, majd ki-ki a szomszédjával halkán csevegni kezdett. A tudatos álom fából vaskarika, de szép vaskarika. Néha elfeledkeztem rólad fél tizenkettő és tizenkettő között. Jézus. Babilon is szétdőlt Mezopotámia kétharmadát, mielőtt ő maga is elpusztult. Csináltam egy szitanyomatot pólóra, rajta Holbein Halott Krisztusa pózában a mikromakrokozmosz ember. A kos, az oroszlán és a nyilas tartoznak a tűz őselemhez. Az elolvadt gleccser alól előkerült a sok szemét, az atomhulladék, Lucifer. Mindig is betartottam a John Nash-féle biztonsági kódot: egy bulin a második legszebb nőt kell megcélozni, azt biztosan hazaviheted. Lehet pókerarcod, de nem lehet pókertested. Meg kéne keresni a világ legszebb körforgalomkertjét.

Aztán egyszercsak fölállt a tetovált fiú. Úgy állt föl, hogy mindenkinek oda kellett nézni.

Nagyon jó, ahogy itt ülünk és iszogatunk és cigizünk a tűz körül, de még jobb lenne, ha szabaddá tennék a kezünket, és van itt elég szépen szóló tárgy, mi lenne, ha dobolnánk.

És akkor mindenki fölszedett valamit a földről, és halkán, hangokat keresgélve, dobolni kezdett. Az égen világított a hold és a csillagok, a földön világított nekik a tűz, és lassan köréjük gyűlt tizenkilenc szempár. Frenk vette észre őket, de nem szólt senkinek, hogy itt vannak, hogy tényleg eljöttek a San Franciscó-i Twin Peaksről a mosómedvék.

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

Tábor Ádám

RÁADÁS

Az alkonyat a hajnalom
ívlámpa felkelő napom
hetvennél kamaszodom
lányokat hajkurászok
álmomban meg is kapom
múzsám nappali csillagom
szeme szava csodálat

A film: kalandjaim tere
a monitor: a terepe
imágóimmal tele
kémekek bűnösök hősök
s hogy 3D-ben meglel-e
múzsám csókja kebele
titokban erre várok

Telnek fordított napjaim
sorra lepnek meg múltjaim
a vágy rükvercvonatain
a halálok szerelmek
együtt külön gyönyör és kín
Kései ifjú éveim
kaptam ráadásnak

A RÉGI VERS

A késő őszyári napon
ülve egy piros padon
ősverset mormolok
Más írhatta nem én
vagy ifjúkorom idején
a tollam így fogott?

A koratavaszeveken
összhangzott a rímeken
szerelem s halál
Telten zengett énekem
s a kavargó jelképeken
át szíven talált

Az élet szüretidején
szembejövünk ő meg én
s bár két lélek vagyunk
e késő őszyári napon
hegedve magas lángfokon
egybe-forradunk

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

Aljosa, szerelmem

Aljosa nem orosz. Bár lehetne. Felőlem legalábbis. Aljosát mások nem így szólítják, hanem a saját nevéen, vagy ki tudja, egyesek lehet, hogy nyuszikámozzák, pockocskámozzák vagy cicához hasonlítják. Én adtam neki ezt a nevet, de ettől még semmi hatalmam nem lett felette. Csak a nevét is megszerettem.

Aljosa évek óta használ engem valamire, én meg évek óta próbálok megmagyarázni magamnak, hogy szeret egy kicsit. Hogy van szíve, és benne vagyok. De nincsen erre semmi bizonyítékom, hacsak nem valami kifordított, ami arról szól, hogy ha ennyire bánt, akkor csak számítok neki. Azt, hogy mire használ, nem nehéz megmondani, mégsem egyszavas a válasz. Mert nem csak szexre. Azt hiszem, néha meglátja a rettenetes úrt a világban, amit nem tudnak elfedni a sötétkék óceánok, a bazalttá kristályosodó lávafolyamok, az irtásra váró, sűrű dzsungel, a támadást leső felhőkarcolók, és még az Isten sem tudja betölteni, legfőképp, mert nem is akarja, gondolom, és így Aljosa néha megpillantja az otromba semmit, az örökös várakozást, az újra és újra felvillanó kérdőjelet magában is, meg a félelmet, hogy nem hagy itt semmit, hogy nem teszi meg, amit megtehetne, hogy elmúlik anélkül, hogy a mű, a segítség vagy a szeretet, ami másoknak szólhatna éppen tőle, az megtestesülne és kiáradna a világba, mint a Szentlélek vagy bármi ehhez hasonló. Megijed, amikor magába néz, rettenettel tölti el a világ ürje és a nyomtalan eltűnés lehetősége, és ezért nőket gyűjt maga köré, hogy megóvják a félelemtől, vagy legalábbis eltereljék a figyelmét. Nőket, akiktől szenved, és akik megoldják az életét. Az egyikük vezeti a számláit, korrekt excel-táblába írogatja, mikor kinek mennyivel tartozik, jött-e már a gázos, főz neki, és persze lefekszik vele, a másik ápolgatja, köhögés elleni szirupot kever, ha hallja, hogy karcos a beszéde, kitakarítja a szobáját, és persze lefekszik vele,

a harmadik komoly vitákat folytat az emberiség történetéről, a halál utáni életről és hasonlókról, és persze lefekszik vele, a negyedik Isten természetéről kérdezi, és Aljosa visszahümmög válasz gyanánt, az ötödik már nem tudom, mit csinál amellelt, hogy lefekszik vele, én pedig csak egyszerűen meghallgatom, ha mond valamit, amit ritkán szokott, és a pinámat adom a rendszeréhez a szerelmem mellett, ami nem tűnik nagy ügynek, hiszen ez láthatólag mindenkinél alapvetés és még extra is jön hozzá, de ha elmondanám, mi mindent csinálok meg a kedvéért azokban a rövid időszakokban, amikor fogad a lakásában, vagy követelón hív, hogy menjek már, talán nem is tűnne olyan jelentéktelennek ez az addíció. Ráadásul előfordult már, hogy elmagyaráztam neki, hol találja a drogériát, hogy kimossa közös nedveinket a lepedőjéből, de rémülettel töltötte el a drogéria gondolata, és azt mondta, ő ezt képtelen megcsinálni. Azt hiszem, az egyik, drogériáért felelős nővel kellett volna konzultálnom erről, de a dolgok természete miatt ez nem volt lehetséges. Aljosa néha felhív például akkor is, ha szemorvosra van szüksége, hogy ismerem-e jó szemorvost, majd amikor előkotrok egy címet a naptáramból nagy-nehezen, vagy megkérdezem gyengén látó ismerőseimet, Aljosa fogja magát, és elmegy egy másik szeretője szemorvosához.

Minden találkozásunkkor elmondja, „csak nőkkkel ne kezdjen az ember”, és gyermeki lelkével még komolyan is gondolja; tudom ám, hogy mi zavarja: az, hogy az excel-táblás lány, a takarítós lány, az entellektüel, én meg a többi, végső soron hasonlót akarunk, bár mindenki más formában: a szerelmét – ilyen egyszerűen. És a szerelme ígéretéért, mert annak csak az ígérete, az árnyéka létezik, mint egy háló, fenntartjuk őt a vízen. Átvisszük az óceánon, tempózunk rendesen, ha belegondolok, most már értem, miért kellünk annyian: egy nővel simán elsüllyedne, így meg végül meg fogja úszni. Ha öten tartják, az más. És amíg nem süllyednek el, addig bírják, nem az a kérdés, hogy panaszkodnak-e, hanem hogy csinálják-e.

Aljosa próbára teszi az önképemet. Vagy mondjuk inkább így: porig rombolja. Nincs képem magamról többé. Nemcsak azért, mert korábban azt hittem, rendes lány vagyok, és senki olyannak nem leszek a szeretője, aki mellettem mást is tart, hanem azt is hittem, időben észreveszem, ha bántanak, és gondolkodás nélkül otthagytok csapot-papot ilyen esetben. Nagyon kellett csalódnom magamban. Annyira elkezdtem kételkedni mindenben, amit magamról gondoltam, hogy egy időben azt kérdezgettem a belső hangomon, csak úgy, titokban, hogy ha megverne, akkor legalább megszűn-

nék-e szeretni őt, és meg tudnék-e szakítani vele minden kapcsolatot. Nem tudtam a választ, és ez megnyitotta bennem is a sűrű fekete szakadékot, amelyekben leginkább az a kérdés hangzott el vádlón és egyre fárasztóbban, hogy miféle szerencsétlen ösztönlény vagyok én, akinek sem méltósága, sem belátása nincsen, csak az a bombasztikusan hangzó, jolly joker, nyomorék szerelme.

Persze – egyébként – nem verne meg, nem úgy csinálja. Csak szól, hogy legyek figyelmes, ne lássanak meg a lépcsőházban, és surranjak be láthatatlanul a lakásába, nagyjából, mint a tizennyolcadik szobalány az ő kis várkastélyában. Nyilván, mert ott leskelődnek a szeretői a szomszédos ajtóknál, és nem akar nekik fájdalmat okozni. Vagy még inkább: untatja a magyarázkodás, szeretné megkímélni magát tőle. Utána azt is csinálja velem, amit egy szobalánnyal szokás, és ez nem igazán zavar, az örökös surranás ténye viszont nagyon is. Nem mondja, hogy szeret, nem mondja, hogy szüksége van rám, legfeljebb a szemorvos száma kell neki, de amikor elhagyom, akkor egy idő múlva megjelenik, és azt kérdezi, „mit hisztizel?“, így, „mit hisztizel már megint?“, és oldalra billenti a fejét, zsíros, őszülő haja, amit az átlagnál picit hosszabban hagy, a megdöntött oldalon lelóg, leomlik, bár omlós menyiségű már nincs, kezével beletúr, és várakozón néz rám, esetleg halkán ezt is mondja: „lenyugodtál már?“, és ha úgy érzi, hogy még mindig nem engedtem föl, akkor végighallgatja a mondandómat, végighallgatja az összes panaszomat, néha kutyajelleget ölt a szeme, mintha sajnálkozna, de mikor befejeztem, és sírtam, és elmagyaráztam, akkor kedvesen megint csak azt kérdezi, „mikor jössz föl? Csak beszéljük már meg az időpontot!“, értve ezen a surranós érkezést. Mást semmit. Nem mondja, hogy sajnálom, nem mondja, hogy „hiányzol“, vagy ehhez hasonlókat, a „mostantól minden másképp lesz”-típusú szöveget pedig nem is várom, ahhoz már túl öreg vagyok. Ezekben a helyzetekben csak két dolgot nem tudok megfejtetni: ha neki ez csak ennyi, minek jön utánam? és én, a jó házból való megszeretgetett kisasszony miért adom be a derekam előbb-utóbb egy „mit hisztizel?”-re?

A dicséretei egy területre koncentrálnak, és nagyjából így hangzanak: „gyönyörűen szopsz”, vagy „jó dugni téged” és hasonló bókok, amelyek arra utalnak, milyen örömet okozok neki. Szokta még mondani, hogy „jó a technikád”. Aljosa nem tudja, hogy nekem nincs technikám. Egyetlen egy van csak akkor, amikor ő úgy derekasan hozzám fog, a túlélés. Eddig sikerült, lehet, hogy ez tetszik neki.

Olyan vagyok, mint a sivatagi vándor, aki elrejtett, föld alatti gyökerekből próbál vizet facsarni magának, egy-két cseppet, hogy tovább tudjon menni: így próbálok én is szerelemcseppeket kinyerni belőle, de Aljosa sivatagában cseppeket legfeljebb akkor talál az utazó, ha nem keres. Nem jön szembe más, csak nők, idegen hajszálak, régi és új történetek, szőke és barna arcképek meg az utasításai, hogy csatoljam ki az övét. Most.

Persze egy dologgal nem lehet vádolni: sosem mondanám, hogy a gyönyört szűken mérné. Néha talán másképp szeretném, egy kicsit hosszabban, kitartottan, nem többször egymás után, mint valami tábori tüzéségen, de nem hagyott még szükségben tehetetlenül rángani, mindig odaillesztette a kezét, a száját, az ágyékát, ahova kellett. Az is igaz, hogy magának sem méri szűken, ami azt jelenti, hogy van dolgom, elég, ha odajutunk. Értékelem én, hogy nem hagy magamra, hogy az én rándulásom legtöbbször az övé előtt következik, csak sosincs idő megbeszélni, hogyan szeretném. Aljosa azt hiszi, hogy gyors vagyok, és szeretem a durvaságot, főként, mert ezt akarja hinni, és figyelmen kívül hagyja, mennyire vágyom a gyengédségére. A fél arcomat látja és a fél testemet. Azt az arcomat, amelyik nem bír magával, amelyik egy tekintettel letépne a másik ruháit, amelyik csúnya szavakat mond, és élvezettel végzi el azokat a mutatványokat, amelyek szerinte egy férfi kielégítéséhez szükségesek. A többi nem érdekli, a többit félresöpri, a gyengédségét az előjátékra korlátozza, arra az esetre, ha éppen rossz kedvem van, és némi kedves simogatás nélkül nem tudna célt érni.

Legszerelmesebb akkor szoktam lenni, amikor szakítok vele. Végtelen és tiszta szerelem fog el olyankor, gyakran vágymentes, szent vonzalom, és összecsókolnám a tarkójának minden négyzetcentiméterét, a csuklóját, a könyökét, a lábikráját, a csípőcsontját, a barna bőrét a legvalóságosabb helyeken, és késztetést érzek, hogy napi száz üzenetet küldjek neki csak a nevével, hogy „Aljosa”, „Aljosa”, „Aljosa”, és így tovább, megállás nélkül, de hát ugye éppen szakítottam – úgyhogy nem teszem. Kristálytiszta látom, hogy ennek most vége, végre vége, büszkén veregetem a vállam, hogy megtettem, és szívemben a legmélyebb szerelemmel járom az utcákat, amíg nem üzen, hogy találkozunk, amúgy ártatlanul, egy kávéra. Vagy amíg el nem fog egy álnokul beszökő, befurakodó vágy, amelyik a hasamat árasztja el, bemelegíti, bebizsergeti az egészet és feljebb meg lejjebb kúszik, és amíg arra nem gondolok, ahogy Aljosa magához húz, és azt mondja, „add ide a nyelved”, és beszippant, magába szippant, és közben nyög egyet, sóhajszerű torokhang ez, megelégedett, vággyal teli félig felszabadult karcolás, amely a teremtéskor hangozhatott el valahol akkortájt, amikor az Isten külön-

választotta az eget és a földet, és látta, hogy ez jó, akkor adták ezt a hangot a teremtett, kialakulatlan félig dolgok, és ugyanígy nyögnek mély gyönyörrel a megfogant életek rögtön a sejtek egyesülése után, amikor beleszédülnek az életbe, és először érzik meg a létezés végtelen félelmét és gyönyörűségét. Ennek a hangnak az emléke elbizonytalanít, és kisebb hatékonysággal kerülöm el Aljosa lakhelyét, és nehezebben mondok nemet halkán sűrű, félig közömbös üzeneteire.

Így előbb-utóbb találkozunk, és olyankor ráébredek, hogy Aljosa sokkal kevésbé szerelemre méltó, mint ahogy emlékeztem rá, vagyis még annál is kevésbé, ahogy gondoltam. Isszuk a kávé, és feltűnik, hogy öregszik: ráncos az arca és karikás a szeme, a fogai kimondottan rosszak és még össze-vissza is állnak, bénán egymásra torlódtak, és azonnal el kellene távolítani a fogkövet. A haja valaha talán gyönyörű, dús volt, mára viszont ritkás, félek meghúzni, nehogy kitépjem egy csomóban. Kiábrándító alkoholszagot áraszt néha, ami csak nagyon ritkán izgató, és tény, hogy az ujjai hosszúak és épp megfelelően puhák, a teste arányos, vékony, a tarkója harapnivaló, mégsem értem, mi kell benne nekem. Hát nincs itt semmi. És éppen ilyenkor tudom a leghevesebben odaadni magam, akkor, amikor végre beláttam, hogy már kedvem sincs hozzá, na, ilyenkor szoktam felsikítani a szomszédban lakó szeretőket, rúgkapálni, pofozkodni, engedni és lüktetni, és végképp ráébredni, hogy Aljosa egy spirál, egy rohadt örvény, nem a saját jogán, hanem velem együtt, akkor örvény, ha én nézek rá, de olyankor magába szippant, minél jobban kapálódzok, annál mélyebbre lök, és minél kevésbé kiáltok, annál természetesebben fogad magába, és legjobban teszem, ha most már meg sem szólalok, mert a „nem akarlak többet látni”-típusú mondataimnak egyáltalán semmi jelentése nincs kettőnk viszonylatában, a hétköznapi párbeszédeinknek a jelentősége kétséges, a „jó a technikád”-jellegű bókokra nekem nincs szükségem, amire meg volna, úgysem hangzik el, a „szeretlek”-jeim mintha a semmibe csapódnának, amikor kimondom, a panaszaim pedig csak provokációk. Legfeljebb ha azt meghallja, hogy szeretés közben bíztatok, de az egyébként is egyértelmű, nem kell ahhoz beszélni. Alapvetően úgy érzem, Aljosával leépíthetnénk a szavakat egymás között, hiszen nagyobbrészt vagy akadályoznak, vagy semmit sem jelentenek, ha kimondjuk őket. Lehetnénk néma szeretők, akik boldogtalanok bár, de hang nélkül teszik a dolgukat egymással ebben az össze-vissza karattyoló világban.

© Fortepan, Bojár Sándor, 1968

Miért prózában?

A *BÁNK BÁN* MAI MAGYAR FORDÍTÁSÁRÓL

Régóta zavart, hogy nehezen értem a *Bánk bánt*, sőt helyenként valószínűleg félreértem Katona József mondanivalóját. Így aztán a múzsák egyike, az Önzés arra indított, hogy készítsek egy mai magyar fordítást a műből – hiszen egy szöveg megértésének legjobb eszköze ősidők óta a fordítás. Először versben kezdtem lefordítani Katona szövegét, el is készítettem az első két felvonást. Versformának egy Katonáéval – legalábbis első látásra – megegyező formát választottam, a drámai jambust (rímtelen ötös jambus, 10-11 szótagos sorok).

A verses fordítás több okból is vonzó megoldásnak tűnt. Először is, az eredeti mű versben van: a mai olvasó (és talán néző, ha előadják) érezze a fordításból is a szöveg mesterségességét, „megcsináltságát” (görög szóval: a *poiésis*). Másodszor, az eredetiben meglévő homályosságokat, bakugrásokat, furcsa (néhol ügyetlen?) képzettársításokat elfogadhatóbbá teszi a verses forma, hiszen versben az ilyesmi megszokottabb. Harmadszor, úgy gondoltam, hogy annál jobb, minél kevesebbet változtatok az eredetin; vannak sorok, amikhez hozzá se kell nyúlni, mert ma is ugyanúgy érthetők és ritmizálhatók (például ez: *Melinda szép, mocsoktalan neve*) – bár, mint aztán kiderült, nem sok ilyen sor van.

Az is vonzóvá tette a verses formát, hogy így meg lehet tartani az ún. „osztott sorokat”, tehát ahol a verssor több szereplő között oszlik meg. Katona ugyanis feltűnően gyakran használ osztott sorokat, sokkal többet, mint más versesdráma-írók. Lélegzetnyi szünetet sem mer hagyni a jambusnak. A következő párbeszéd (I/1.) például az eredetiben egyetlen jambikus verssor:

MIKHÁL Ők?

SIMON Hét fiú.

MIKHÁL De már ez csúnya tréfa.

Nyilván egy prózai szövegben ez nem marad így. Mindezeket figyelembe vettem, megpróbáltam, végül mégis úgy döntöttem, hogy prózában csinálom meg a fordítást. Ennek a döntésnek okait, tanulságait elemzem alább. Először álljon itt egy szemelvény az Előjátékból: baloldalt Katona eredetije (mai helyesírással, amennyire a kiejtés engedi), jobboldalt az én félbehagyott verses fordításom, alatta a végleges prózai fordításom.

OTTÓ

Hallgass! – De mégis – halljad csak:

Melinda –

Ó, addsa halhatatlan életet,
vagy csak szünetlen álmot, ég! – Örök
Mindenható! hahogy Melinda hold:

Endymion lehessen általa. – –

Halljad csak: ő – Melinda

szánakoz

rajtam, midőn komor tekintetem

tartom szegezve rajta, azt sohajtván:

„Mért nem maradtam a hazámba?” –

BIBERACH

Még

innét az ördög ássa azt ki, hogy
szeret.

OTTÓ De sírt, midőn valék vele –
sírt, Biberach!

BIBERACH Nevetni vagy pedig
könnyezni: az mindegy az
asszonyoknál.

OTTÓ

Úgy, úgy; de a szemem közé se
néz. –

BIBERACH

Páh, milliom! midőn nekem Luci
nem néz szemem közé, előre már
tudom, Lucim megént csalárdkodik.
Jó hercegem, vigyázz! talán világnál
útálat a szerelme – és ha nem: mint
Bánk hitvesétől, meglesz a kosár.

OTTÓ

Hallgass! Vagyis hallgass ide!...

Melinda!...

Bár adna az ég örök életet,
vagy sosem szűnő alvást! Istenem,
Mindenható! Legyen Melinda: hold,
s én lennék általa *Endymion*! –

Figyelj csak: sajnál engem. Ő.

Melinda.

Mikor szomorú pillantásomat

rászegezem és így sóhajtozom:

„Ó, mért nem maradtam hazámban?”

BIBERACH

Ebből

az ördög tudná kimutatni, hogy
szeret.

OTTÓ De sírt, mikor előtte álltam!
Sírt, Biberach!

BIBERACH Sírás vagy nevetés,
az teljesen mindegy az
asszonyoknál.

OTTÓ

Lehet, de közben nem néz
a szemembe.

BIBERACH

Számít is az! Mikor nekem Luci
nem néz a szemembe, abból tudom,
hogy Luci megint csal valakivel.
Herceg, vigyázz: lehet, hogy az, amit
te szerelemnek nézel, épp útálat;
s ha nem utál – akkor is Bánk neje,
nem tehet mást, mint hogy kikoszaraz.

OTTÓ Hallgass!... De mégis, figyelj! Melinda... – ó, bár adna az ég örök életet, vagy legalább soha nem szűnő álmot! Adná az Örök Mindenható, hogy Melinda a Hold lehessen, s én az ő révén Endümion! – Figyelj ide: ő, Melinda, sajnálkozik rajtam, amikor komor tekintetemet rászegezem és azt sóhajtom: „Miért nem maradtam a hazámban?...”

BIBERACH Ebből csak az ördög tudná levezetni azt, hogy szeret.

OTTÓ De sírt, mikor beszéltem veled! Sírt, Biberach!

BIBERACH Nevetni vagy könnyezni, az mindegy a nőknél.

OTTÓ Igaz, igaz, de nem néz a szemembe.

BIBERACH Számít is az! Mikor nekem Luca nem néz a szemembe, abból már tudom, hogy Luca megint mesterkedik valamiben. Jó hercegem, vigyázz: lehet, hogy józanul nézve az ő „szerelme” épp utálat; és ha nem – mivel ő Bánk felesége – el fog utasítani.

Már a versformával is disszonanciák adódtak. Kézenfekvő volt, hogy drámai jambusban kell fordítanom, más metrum nem jön számításba, ez a jól bevált formája a hosszú drámai műveknek. Minden sor öt lábból áll, rímtelen, alapvetően jambikus lüktetésű. Katona ezt használja a *Bánk bán*-ban (ez volt első versben írt drámája), Vörösmarty is a történelmi darabjaiban, ebben van Madách *Tragédiája*, Térey János *Protokollja*, így szokás fordítani Shakespeare-t. Csakhogy a „drámai jambus” néven két különböző dolgot lehet érteni: antikizáló, illetve nyugat-európai, e két véglet közt számos átmenettel.

Katona drámai jambusa – a korabeli magyar metrum-felfogásnak megfelelően – antikizáló, tehát döntően időmértékes, szótag-alapú. Ebben a jambus-felfogásban a jambust (ti-TÁ) lehet anapesztussal (ti-ti-TÁ) helyettesíteni; az *a* és *e* névelők mindig hosszú szótagot képeznek (*a kosár* → *akkosár*); a sor végén „nehéz függelék” is állhat, azaz II. szótagként új, gyakran informatív egytagú szó: „*utálat a szerelme – és ha nem: | mint*”; a sorvégek nem zártak, bárhol áthajolhat a szöveg a következő sorba (enjambement, éles áthajlás: *Örök / Mindenható; szánakoz / rajtam*). Ebből következik, hogy Katona szövege – bár metrikailag szabályos, soronként skandálható – értelmileg nem tagolódik sorokra, inkább végtelen jambikus lüktetéssel hömpölyög előre, a mondatoknak alig van köztük a vesszorokhoz. Jellemző példa erre Bánk monológjának eleje (I/14.):

Hogy e tetem fagyos, hogy e szemek vakok, hogy e fülek dugulva nem valának!	Hogy mért nem volt a testem jégdarab, a szemem vak, a fülem bedugulva!...
---	---

Hogy miért nem volt a testem megfagyva, a szemem vak, a fülem bedugulva!...

Katona tovadübörgő jambusai a sorhatárokat elmoszák, viszont a nyugat-európai drámai jambus mindig a sornak mint egységnek érzékeltetésére törekszik (zárt soros haladás), mint az itt jól látható a verses fordításban. Ugyanezt találjuk a fenti Előjáték-szemelvényben, ahol Biberachnak ez a mondata: „Még innét az ördög ássa azt ki, hogy szeret.” három sor közt oszlik meg, a metrumba hibátlanul belesimulva, de az értelmi tagolást nem tükrözve. Ez pontosan az antik görög-latin költészet sajátossága.

Ezzel szemben az én nyugat-európai drámai jambus-felfogásom hangsúlyalapú, némi időmértékes beütéssel. Ebben a jambus-változatban csak „könynyű függelék” lehetséges (hangsúlytalan II. szótag, azaz a nővé: „te szerelemnek nézel, épp utá | lat”); a sorok viszonylag zártak (azaz éles soráthajlás, enjambe-ment nincs); anapestusos szótagaprózás nincs, tehát csak kétszótagos lábak vannak. És legfőképpen: a hangsúly fontosabb, mint a szótaghosszúság. Az én vers-érezkemnek elfogadható ötös jambus ez a sorom:

hogy Luci megint csal valakivel

hiszen három erős hangsúly esik három jó helyre (*Lu-, me-, csal*), jóllehet némelyik jambus „nehéz” szótagját (azaz a sor páros számú szótagjait) nem a hosszúság, hanem a hangsúly adja (*Lu-, me-*), az egyik jambust pirichius (*ti-ti*) helyettesíti (*vala-*), melyben se hosszúság, se hangsúly. Ilyesmi Katonánál gyakorlatilag nincs. Magyarán, egy meglehetősen más – és a Katonáénál lazább, lévén a nyugat-európai az antiktól lazább – verselési módba tettem át a szöveget. Ez akkor is igaz, ha soraim ugyanúgy döntően 10-11 szótagosak, mint Katona sorai, és ugyanúgy döntően jambikusak. Drámai jambus ez is, de én úgy verselni nem tudok és nem is akarok, ahogy Katona. Egy rövid mutatvány erejéig nyilván meg tudnám csinálni, mint afféle stílusjátékot vagy metrikai tanulmányt, de ilyen hosszsan nem. Azért is nem, mert a verses fordítással az lett volna a célom, hogy a szöveg verses mivolta könnyen kitűnjön. Katona antikizáló sorai, bármilyen szigorú metrikával vannak megszerkesztve, nem keltik ma már a szabályos verselés érzetét.

Hadd hozzak a metrika által kikényszerített különbségekre egy példát, Ottó fenti első megszólalásának utolsó sorát (melyen Biberachhal osztozik):

„Mért nem maradtam a hazámba?” – Még	„Ó, mért nem maradtam hazámban?” Ebből
---	---

„Miért nem maradtam a hazámban?...”

Vessük össze a két verssort úgy, hogy a metrumot lábanként kivetítjük. Az alakképlet öt darab kétszótagos láb, a fordításban egy könnyű függelékszótaggal. Katonánál az időmérték számít (rövid-hosszú: ∪ —), nálam a hangsúly (hangsúlytalan-hangsúlyos: x /). A *mért nem maradtam* szósor nálam eggyel odébb van tolva, így ellenkezőleg skandálódik, mint Katonánál:

idő-	∪ —	∪ —	∪ —	∪ —	∪ —	
mértékes:	MÉRT NEM	ma-RAD-	tam A(H)	ha-ZÁM-	ba MÉG	
hang-	x /	x /	x /	x /	x /	x
súlyos:	ó MÉRT	nem MA-	rad-tam	ha-zám-	ban EB-	ből

Katona sora teljesen szabályos, mert az első láb az antikizáló jambusban mindig lehet spondeusz (TÁ-TÁ, *Mért nem*), aztán a névelő-erősítés miatt *ahhazámba* lesz az ejtés, továbbá ő még szabadon élhetett olyan, ma vulgarizmusnak ítélt formákkal, mint *hazámba'* (*hazámban* helyett), valamint a sor végén hagyhatta a *Még*-et (éles áthajlás). Ebből az én jambusomban csak az első megoldás létezhetne (tehát a spondeuszi sorkezdet), a többi nem. Mivel mai magyart kívántam írni, nekem a *mért nem* szókapcsolatból a *mért* a nyomatékos (a „fókusz”), a *nem* hangsúlytalanul tapad hozzá. A névelőt nem hagyhatom hangsúlyos helyzetben, ezért itt a névelőtől meg kellett szabadulnom, annak árán is, hogy így régiesebb lett a szöveg, mint az eredeti, hiszen a birtokosjeles főnév előtt elhagyni a névelőt (*maradtam hazámban*) ma már formálisnak, irodalmiasnak hat, mint például *Leültetem vendégeinket*.

Ahogy haladtam a verses fordítással, egyre kevésbé voltam megelégedve magammal, bár a soraim szépen szóltak. Valahogy úgy éreztem: nem a jót csinálom rosszul, hanem a rosszat jól. Mire jó ez, amit létrehozok? Hiszen ha a célom, mint azt kitűztem, a nehéz szöveg érthetővé tétele a magam és mások számára, akkor bizony veszélyes a verses fordítás, mert kibúvókat kínál. Például nem cserélem le a sorba szépen beleillő szót, ha ma is létezik és érthető; csakhogy az ilyen csalfa azonosság esetén az olvasó (mint magam is nem egyszer!) könnyen elsiklik az eredeti pontos értelme fölött. Lásd ez ügyben alább az *asszony–nő* esetet, vagy lejjebb a *szerelmes jó Isten* fordítását.

Kényes kérdés a sorok száma is. Egy színdarab olyan, mint egy zenemű: ahogy nem mindegy, hány ütemet szán a komponista egy motívumra, hangra, szereplőre, úgy nem mindegy, hogy a költő-drámaíró hány sort ad egy szereplő szájába a darab adott pontján. A verses fordításban azonban muszáj néha átlépni ezt a korlátot, egy-egy sort betoldani, hogy a szöveg érthető legyen – ezt minden fordító csinálja, bár sohasem szívesen. A fenti szemelvényben

például Biberach utolsó mondatát (*Jó hercegem...*) nem sikerült három sorban érthetően visszaadnom, mert a *világnál*, illetve a *kosár* tömörségét kénytelen voltam feloldani több szóban, illetve szótagban. Prózai fordításnál ez az egész gond elesik, ott csak arra kell ügyelni, hogy ne legyen túl bőbeszédű vagy laza a szöveg. Egy másik helyen (II/2.) az elavult *estén* szót (valakinek az *este* = esése, bukása) kellett lecserélni, s az érthetőség egy sor betoldását kívánta:

Gertrudis estén szíve megrepedjen?	hogyan neki közben megreped a szíve Gertrudisának halála miatt?
------------------------------------	---

hogyan neki közben megszakadjon a szíve Gertrudis halála miatt?

A prózai fordítás egyszerre jelentett szabadságot és korlátot, hiszen egyfelől megszabadultam a versformával járó kötöttségektől (a szótagszámnak, ritmusnak, a sorok számának tartásától), viszont a lehető legpontosabb megfogalmazásra kellett törekednem, hiszen prózában nem menti semmi a pontatlanságot. Elvesznek a költői nyelv némely szépségei, de a figyelem ráirányítódik az eredeti szöveg bonyolultságára, rétegzettségére, olykor pedig – és ez szerintem munkám egészséges hozadéka – homályos vagy bizonytalan voltára.

A jambus-felfogás különbözősége miatt az alábbi sorban (II/2.) meg kellett cserélnem az *igaz* és *jó* sorrendjét:

Nem álmódott ez, elsül, és igaz, jó.	Nem álmódott: valós. Jó és igaz.
--------------------------------------	----------------------------------

Nem csak kitűzött: meg is valósul, helyes és jó.

Míg Katonánál a *jó* lehet „nehéz függelék” (II. szótag önálló szóként), nálam nem, az én sorom nem végződhet „igaz (s) jó”-ra, mert a „jó” természetes hangsúlyt visel, s így egy hatodik hangsúlyt lopna a soromba. Ez Katona antikizáló jambusát nem zavarja, de az én nyugati jambusomban nem lehet hatodik hangsúly. Az elv világos, de közben kényelmetlenül éreztem magam, amiért megcseréltem a két szót: miért nem maradhat úgy, ahogy Katona írta?

Némelykor a szóválasztásomat befolyásolta a verselés különbözősége:

De sírt, midőn valék vele –	De sírt, mikor előtte álltam!
-----------------------------	-------------------------------

De sírt, mikor beszéltem vele!

Az eredeti *valék vele* nem fordítható szó szerint „vele voltam”-nak, mert az ma szerelmi együttlétre utalna (és az adott situációban tévesen ezt is sugallná).

A verses megoldásban az „előtte álltam” elfogadható, de a jelentés voltaképpen „beszéltem vele”, csakhogy az nem illett volna a jambusba. A prózai fordításba gond nélkül beleírhattam.

Hasonló helyzetbe kerültem az *asszony* kontra *nő* használatával:

[...] Nevetni vagy pedig könnyezni: az mindegy az asszonyoknál.	[...] Sírás vagy nevetés, az teljesen mindegy az asszonyoknál.
--	---

Nevetni vagy könnyezni, az mindegy a nőknél.

Katona és a 19. század a *nő* szót ritkábban használja, mert náluk az *asszony* nemcsak férjes, főleg érettebb nőt jelent, mint ma, hanem bármilyet (mint a német *Weib*, olasz *donna*; lásd a Rigoletto áriájának régies ízű fordítását: *La donna è mobile* → „Az asszony ingatag”, holott a Herceg nem csak férjes nőkre gondol). A *pedig*-et nem akartam megtartani, mert szerintem hígítja a frappáns kijelentést, kipótoltam a „teljesen”-nel; az áthajlás (*vagy pedig / könnyezni*) nem illik a versfeldfogásomba, továbbá a jambusom megkívánta, hogy a *-ni* végű igék helyett *-ás/-és* végűeket írjak. Ez idáig mind rendben lett volna (tán így ügyesebb, tán még szebb is, mint Katonáé?!), de a jól hangzó – és mindkét versfeldfogásban kellemesen jambikus – *mindegy az asszonyoknál* sorvéget eszembe sem jutott föladni. Pedig a fordító dolga éppen az, hogy ha valami mást jelent, akkor mást írjon. Ez történt végül a prózában, így lett az *asszony*-ból *nő*.

Az I/8. jelenetben Biberach monologizál az éppen kiment Izidóráról. A lány szép, de buta. Biberach sorolja a lány bájait és szellemi hiányosságait, majd így zárja:

szép ajkak, édesen beszélnek; és még egy elcsábíthatón beszélő szajkói nyelv.	Szép ajkak, melyek édesen beszélnek; egy elcsábítható, szépen beszélő szajkói nyelv.
---	--

Szép ajkak, melyek édesen beszélnek; és egy könnyen befolyásolható nyelv, mint a szajkóé.

A verses fordításban megtartottam az *elcsábítható* szót, amiből látszik, hogy hagytam magam vinni a felsorolás lendületével, azt híván, hogy ez is egy pozitívum. Ezért tettem bele – a nehézkesnek vélt és még metrikai kipótlására – a „szépen”-t. Csakhogy ezzel rossz irányt vett a szöveg, mintha a sok szép vonás-

ból az utolsó az lenne, hogy a lány (miközben elcsábítható) szépen beszél. Ám az *elcsábítható* – mint egy kritikus előolvasóm figyelmeztetett – itt nem a lányra, hanem a nyelvére, azaz beszéd- és gondolkodásmódjára vonatkozik, hiszen a szajkó olyan, mint a papagáj, nem érdekes, hogy szépen beszél-e, a lényeg, hogy mindig azt mondja, amit legutóbb hallott. Vagyis ez a fordulat nem a szépségre, hanem a butaságra utal. Ezért lett a prózai megoldásom „könnyen befolyásolható”. Ráadásul Izidórára nem áll, hogy elcsábítható volna, ő a szüzességét megőrzi, igaz, nem is akarja senki elcsábítani. Megjegyzendő, hogy nem kisebb tekintély, mint Péterfy Jenő a másik értelmezést támogatja lábjegyzetében: „*elcsábíthatón beszélő* = csábítón beszélő”, írja. Több fordítás is hasonlóképp „csábító”-nak fordítja (Dux: *holdverlockend*; Vészi: *verführerisch*; Mohácsi: *lockend*). Viszont Engl úgy érti, ahogy én: *doch ist die Zunge die eines Stars* ('ám a nyelv egy sereglényé') és ugyanígy Adams–Ruttkay: *biddable* ('vezethető, tanítható').

Izidóra titokban szerelmes Ottóba. Ezt Biberach kifigyelte s a lánynak felajánlotta (vagy inkább megszarolta?), hogy jutalom fejében összehozza Ottóval. Az I/8. jelenetben kiderül, hogy ez nem fog sikerülni:

IZIDÓRA [...] Mit? – Leselkedő! Ezért csaltad tehát ki titkomat –?	IZIDÓRA [...] Mi?! Leselkedő! Ezért csaltad ki hát a titkomat?
BIBERACH Hisz Isten én nem vagyok – ha más szeret.	BIBERACH De Isten én sem vagyok. Ha más szeret...

IZIDÓRA: Mi?! Te kémkedő!! Akkor minek csaltad ki a titkomat?

BIBERACH: Nem vagyok Isten, hogy csodát tegyek. Ha ő más szeret...

A verses fordításban megtartottam a *leselkedő*-t, jó szó és a jambusba jól beleillik, de értelmileg inkább „kémkedő” lenne a mai megfelelője – ezt már leírhattam a prózában. Az *Ezért...?* ma is használatos „Mi a fenének kellett...?” értelemben, de a rövid szóváltásban ez a jelentés elsikkad, viszont a prózai „Akkor minek...?” jól kifejezi. Jellemző Katona tömörségére a *Hisz Isten én nem vagyok*: ezt bővíteni, magyarázni nem tartottam volna üdvösnek a verses fordításban, csak kis retusálásra volt mód („De Isten én sem vagyok”). A prózai szövegbe már beszúrhattam a „hogy csodát tegyek” magyarázó részt, mert szerintem Katona ezt akarja kifejezni.

Biberach tanácsokat ad Izidóranak (I/8.). Az *utána esni* kifejezés elavult, nyilván lecserélendő. A szótagszám szorításában így fordítottam: „környékezni”, de ez nem ideális, mert eléggé más jelent, mint amit Katona gondolt.

s ne ess utána <i>Ottónak</i> nagyon. Sok férjfiak – tudom magamról – az olyat, ki könnyű győzedelmet ígér, azért se' szívelik;	ne környékezd Ottót túlságosan. Sok férfi azt a nőt (tudom magamról), hol könnyű győzelem ígérkezik, azért se szíveli;
--	---

ne loholj Ottó után túlságosan. Sok férfi – tudom magamról – azt a nőt, aki könnyű győzedelmet ígér, éppen emiatt nem szereti;

Az utána következő sorban az éles áthajlás (*az / olyat*) nem maradhatott meg, de a régies többes szám sem, így átrendeztem a sort és betoldottam: „azt a nőt”. A *ki... ígér* szerkesztés jobb, személyesebb, mint az általam írt „ahol...ígérkezik”, de talán ez is elfogadható. Viszont a *szívelni* ige megtartása kompromisszum volt, hiszen ezt az igét ma alig használjuk (nem azonos a *megszívelni*-vel!) – az ilyen kompromisszumok miatt hagytam végül abba a verses fordítást és tértem át a prózára.

Persze semmi sem tökéletes, mert néha a próza – minden pontossága mellett – soványnak, szegényesnek hat az eredetihez és a verses fordításhoz képest. Nézzük meg Ottó válaszát az alábbi részletben (I/9.):

MELINDA [...] Ó, szerelmes jó Istenem, be megcsalatozék! OTTÓ Ó, én is – én is megcsalatozék!	MELINDA [...] Ó, szerelmes jó Istenem, én mekkorát csalódtam! OTTÓ Hát én is; én is jókorát csalódtam!
---	--

MELINDA: Ó, édes jó Istenem, mekkorát csalódtam!!

OTTÓ: Ó, én is; én is csalódtam!

Az eredetiben Ottó válasza szépen „rímel” Melinda szavaira. Fontos hatáskeltő eszköz, hogy Ottó egy teljes, szép jambikus sort mondjon. Mármint a *megcsalatozék*-ot nem lehet másképp fordítani, mint „csalódtam”, ami rövidebb, ezért verses fordításomba beszúrtam a „jókorát” szót: azt hiszem, ez helyes megoldás volt, mert így Ottó – mint az eredetiben – szinte visszahangozza Melinda sorát. A betoldást (azaz a pontatlan fordítást!) jogosítja a verselés kívánalma. A prózában azonban nem jogosítja semmi; fordításom hajszálpontos, csak sajnos erőtlen. Ha dramaturg lennék, beleírnám Ottó válaszába a „mekkorát” vagy „jókorát” szót, de hát nem dramaturg vagyok, hanem fordító.

Az alábbi sorban nyelvtani és jelentéstani okból is szükségessé vált az átrendezés. A *könnyid* helyett ma „könnyeid”-et kell írni (I/9.), így nem maradt

hely a zápornak. A *kémél* (= *kímél*) jelentése is megváltozott: Katonánál még 'takarékoskodik, nem nyújt', ma már 'vigyáz rá, óvja'. (A régi jelentés él még a *pénzt/fáradságot nem kímélve* kifejezésben.)

Melinda, kéméld könnyid záporát! | Melinda, tartsd vissza könnyeidet!

Melinda, fogd vissza könnyeid záporát!

A prózában visszajöhetett a *zápor*. A „tartsd vissza” helyett azért lett „fogd vissza”, mert érzésem szerint pontosabban fejezi ki az eredeti mondanivalót.

Az alábbi részletben (I/10.) Melinda kétszer használja az *ámít* szót. Jelentése – már amennyiben használatos – nem változott: 'becsap, félrevezet'. Ezeket azonban nem könnyű igenévként használni („te becsapó”? „te félrevezető”?). A pontos értelem itt 'alakoskodik, -kodó', ahogy a prózában írom is, csak ezek a hosszú szavak a versbe nem fértek bele, ezért „csábító”-nak fordítottam. Ez azonban nem szerencsés árnyalat, Melinda nem ezt mondja, nem akarja (itt még) Ottót csábítással vádolni, csak azt mondja, hogy a fiú be akarja csapni, félre akarja vezetni, azaz alakoskodik.

[...] aki itt letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámít.” Ő mondta ezt, ámító!		[...] Aki térdel, az vagy imádkozik, vagy csábító.” – Ő mondta ezt, te csábító!
---	--	---

Aki itt nálunk letérdel, az vagy imádkozik, vagy alakoskodik.” Ő mondta ezt, te alakoskodó!

Egyébként ma már a „csábító” nem is elég erős, nem elég negatív az átlagolvasónak – lásd *csábító ajánlat*, *csábító illatok*. Figyeljük meg továbbá az eredetiben lévő *itt* sorsát: Melinda most Bánk szavait idézi fel, aki az *itt* alatt Magyarországot értette. A verses fordításban – hogy kiküszöböljem az *itt* / *letérdel* éles áthajlását – elhagytam. A prózai fordításban visszahozhattam, sőt megtámogathattam a „nálunk”-kal, hogy egyértelműbb legyen: nem ebben a szobában, nem is a palotában, hanem Magyarországon.

Végül egy mondatтанilag csalóka, nehéz szöveghely. A legitimista Bánk arról beszél (I/14.), hogy meg kell akadályozni az országban a lázadást, felfordulást, vérontást, mert az emberek nyugalmat akarnak és őbenne bíznak.

meg is fogok felelni ennek, és
habár tulajdon síromon fog is
a békeségetek virágozni.

[...] meg is tartom a rendet,
ha belehalok is és síromon
virágozik ki az országban a béke.

meg fogok felelni ennek az elvárásnak, még ha tulajdon sírom kell is hozzá,
hogy virágozzon az ország békessége.

Az *és habár* Katonánál nyilván megengedő mellékmondatot vezet be („még akkor is, ha” vagy „történjen akár az, hogy”). A verses fordítás jól gördül, de pontatlan: nem arról van szó, hogy a béke kivirágozik (azaz megszületik), hanem hogy a békesség virágozik (azaz prosperál, fennmarad). Elismerem, hogy a „megfelel ennek az elvárásnak” nem valami szép, de egy magasrangú állami vezető ilyeneket szokott mondani (és gondolni).

A fő baj az volt, hogy a verses fordítás túlzottan hasonlított az eredetihez. Ez másnyelvű fordítás esetén – ahol a fordító nemes versenyre kel az eredeti költővel – nyilván erény lenne, de itt veszélyes. Nem akartam versenyezni. Kezdtém úgy érezni, mintha én kijavítanám Katonát, mintha megmutatnám neki, hogy is kellett volna csinálni. Néha még a nyelvtanban is: ő például nemigen használ ikes igét, pl. *szánakoz*, *bíz* – ezeket muszáj volt a ma szten-derdként elfogadott „szánakozik, bízik” alakokkal helyettesíteni, ami megbontotta a versmértéket, s már indult is az átköltés lavinája. Ezt a helyzetet úgy lehet elkerülni, ha valami egészen mást csinálok: prózát. A megjelent könyvben (Magvető, 2019) egymás mellett van az eredeti és a prózai fordítás, mint a bilingvis kiadványokban. Őszintén remélem, hogy az olvasó ide-oda nézve fogja megállapítani: mennyivel szebb, tömörebb, drámaibb Katona szövege. És pontosan érteni is fogja.

Néha megjelenik előttem az arab generális, aki megparancsolta, hogy éges-sék fel az alexandriai könyvtárat, mert az ott lévő könyvek vagy mást monda-nak, mint a Korán, akkor károsak, vagy ugyanazt, akkor fölöslegesek. Remé-lem, azért ennél jobb a helyzet.

HIVATKOZÁSOK

Péterfy Jenő: *Katona József Bánk bánja*. Franklin, 1883.

Adams, Bernard and Kálmán Ruttkay: *The Viceroy*. Budapest, Akadémiai, 2003.

Dux, Adolf: *Bánk-bán. Drama in fünf Acten*. Pesth, 1858.

Engl, Géza: *Ban Bank. Tragödie in fünf Akten und einem Vorspiel*. Budapest, Corvina, 1969.

Mohácsi, Jenő: *Bánk bán. Drama in fünf Akten*. Budapest–Leipzig, Vajna és Bokor, 1940.

Vészi, Josef: *Banus Bánk. Tragödie in fünf Aufzügen*. Berlin, Erich Reiss Verlag, 1911.

A dehumanizáló gyarmati nyelv és a *Sinistra* körzet

Az Osztrák-Magyar Monarchiának számos félig és félig sem komoly kísérlet ellenére nem voltak ázsiai vagy afrikai gyarmatai. Az etnikai és a területiális megkülönböztetés szimbolikus formáit, az identitáspolitikákat és a hozzájuk tartozó képhasználatot tekintve azonban a dualizmus intézményesített nyelvei hasonlóságokat mutatnak a tengerentúli gyarmatokkal rendelkező koloniális hatalmak leértékelő, elembertelenítő nyelveivel.¹ A kolonializmus hatalmi gyakorlatának lényegéhez tartozik, hogy a meghódított vagy meghódítandó területek és népek idegenségét a fejletlenség és a civilizálatlanság szimbólumaival ruházza fel. A meghódított egy vagy több szinttel lejjebb elhelyezkedő, közvetlen erőszaknak kitett, de áldozatiságától megfosztott testként válik láthatóvá. A hódításra és az erőszak alkalmazására a fejlődés, a civilizáció, a „jog és a humanitás” terjesztésének általános követelménye szolgáltat indokot.

Lényegében már Jászi Oszkár és Eckhart Ferenc is észrevették, hogy Bécs és Budapest felől nézve a Habsburg Birodalmon keleti és a dél-keleti országrészei belső gyarmatokként működtek. Ezen a helyzeten a dualizmus nem hogy nem javított, hanem még el is mélyítette a Monarchia belső egyensúlytalanságát.² Tegyük mind ehhez hozzá, hogy a centrum-periféria viszonyok is olyan kulturális különbségeket termelnek, amelyek többnyire együttjárnak a szociális és gazdasági marginalizálással.³

Tanulságos, hogy milyen tekintettel nézte 1889-ben Heinrich von Wlislöcki⁴, kiváló nyelvtudós és etnográfus az erdélyi román parasztok és a magyar dzsentrik életét: „Az ifjúságra is kiterjedő kasztkülönbségek mellett vegyük figyelembe azt is, hogy az erdélyi románokban különös vonzalom él a kényelmes élet iránt, amit munka és minden fáradozás nélkül szeretnének elérni, ezért a legkevésbé sem csodálkozhatunk

rajta, hogy csak ritkán emelkednek ki a legprimitívebb életkörülmények közül; igaz rájuk, amit a mondás így fogalmaz meg: ülni jobb, mint menni, feküdni jobb, mint ülni, aludni jobb, mint ébren lenni, a legjobb viszont minden dolgok közül az evés! Erre a tagadhatatlan körülményre vezethető vissza néhány filoromán szomorú megjegyzése, hogy a román paraszt, hiába élvezzi a törvény előtti egyenlőséget, még mindig egy szegényes kunyhóban él, míg a magyar úr és a szász polgár kényelmes városi vagy vidéki lakásban. A munkátlan, kényelmes élet iránti vonzalom az intelligenciára is érvényes: a román paraszt nehéz felfogású és minden új gondolatnak ellenáll, amire meg akarják tanítani.”⁵

Clemes Ruthner, a „Habsburg gyarmatosítás” kiváló ismerője egy, a montenegrói császári katonai kormányzáság által 1916-ban, a Monarchia szétesésének tulajdonképpeni évében kiadott hatósági szöveggel szemlélteti azt a pillanatot, amikor a szélsőséges hatalmi diszkurzus a higiéné képzeteit igénybe véve rasszista színezetet nyer: „Ahogy az asztalosnak enyvszaga van, a mozdonyvezető kenőolajtól szaglik, a betegfelügyelő karboltól, a lovaszon pedig az istállók jól ismert szaga érződik, a cigánynak cigányszaga van, amit zárt térben még azután is sokáig

érezni lehet, ha kiment. Végül fel kell hívnunk a figyelmet a szerb katonák (t.i foglyok) egészen sajátos bűzére.”⁶

A kolonializmus viszonyrendszerét azonban semmiképpen sem a stabil identitások összeütközéseként, sokkal inkább az identifikációs dinamikák logikája szerint szükséges értenünk. Homi Bhabha elgondolására utalok, vagyis arra, hogy a kulturális különbségek jelentésmozgásait nem vékony, de szilárd válaszvonalak, hanem a liminalitás zónájában tapasztalható feszültségek hozzák létre, a hasonlóság és a különbözőség, a vágy és a taszítás törekeny kapcsolódásai. Nyilvánvaló, hogy miközben a tudattalan szintjén ilyen dinamikákkal találkozunk a gyarmatosító és a gyarmatosított oldalán is, az előtérben szilárdnak tűnő azonosítások, sztereotípiák figyelhetők meg, amelyek szintén erőteljesen részt vesznek a jel- és a jelentéstermelésben. Mostani gondolatmenetünk szempontjából különösen fontos Homi Bhabhának az a megállapítása, hogy „a sztereotípia nem azért leegyszerűsítés, mert egy adott valóságot hamisan reprezentál. Azért leegyszerűsítés, mert a reprezentáció zárt, rögzített formája, amely, amennyiben letiltja (...) a különbözőség játékát, a szubjektum reprezentációjának problémáját jelenti a lelki és a társadalmi viszonyok jelölésében”.⁷

Amikor azt kérdezzük, hogy az egykori Osztrák-Magyar Monarchia

kulturális terét milyen mértékben határozták meg, és határozzák meg még ma is a 18–19. században kitermelt koloniális működésmódok, akkor az identifikáció dinamikájára kell figyelniük, és tudatában kell lenniük annak, hogy az identifikáció formálódásának leginkább mozgásban lévő felületei mindig azok, ahol az azonosulás és az elkülönböződés a legnagyobb zavarok átélésére kényszerítik a személyiséget, ahol a kulturális jelentésképzés nem átlátható, és a jelentések nem illeszkednek homogén szerkezetekbe. De vajon indokolt-e feltételeznünk, hogy a Monarchia korának szignifikációs viszonyai mai irodalmi szövegekben is aktívan irányíthatják a képzeletet? 1966-ban megjelent nagyhatású munkájában, *A Habsburg mítoszban* Claudio Magris a nosztalgia alakzataiban érzékelt „Kelet-Európa kulturális gyarmatosításának” hatását.⁸ Márpedig a Monarchia iránti nosztalgia messze túlélte a dualizmus korát, és például a turizmus területén, vagyis az idegeneknek mutatott arculat jelentéseiben máig alakítja olyan nagyvárosok építészeti formákban, kulturális eseményekben megnyilvánuló identifikációját, mint Bécs, Trieszt, Nagyvárad, Szabadka, Pozsony, Prága és Budapest. A Magris által érzékelt hatás tükrében nemcsak az mutatható meg, hogy a dualizmus korának irodalmi szövegeit és más szöveges-képi tar-

talmait többé-kevésbé tudattalanul átíthatták a kolonializmus fantáziaképei (a magyar irodalomban például Mikszáth műveit és Krúdy Szindbád-novelláit említhetnénk), de az is valószínűsíthető, hogy ezek felszívódtak az irodalmi-kulturális ízlésben, úgymond kanonizálódtak, és ugyanilyen tudattalanul tovább éltek a későbbi korszakok szöveg- és képterelésében.

A Monarchia keleti és délkeleti régióinak tájaira, társadalmi viszonyaira, szubjektumaira ragasztott sztereotípiák termelésében a 20. században a Balkán-fantáziák is nagymértékben részt vettek. Maria Todorova a Balkán-sztereotípiák tartalmát ekképp foglalja össze: „A Balkánt Európa »másikjaként« írták le. A Balkán mint szimbólum azt közölte, hogy lakói nem törődnek a kényelemnek, a viselkedésnek azokkal a sztenderdjeivel, amelyeket a civilizált világ normatívnak tekint.”⁹ Ennek a sztereotípiának a kialakulását Todorova az 1910 és 1913 között zajló második balkáni háború európai fogadtatására datálja. A folyamat furcsasága, hogy a Balkán-sztereotípiák akkor alakultak ki, vagyis akkor rögzültek a Balkán-diszkurzus motívumai, amikor mind nyilvánvalóbb formákat öltött a Balkán úgynevezett europaizálódása¹⁰. A Balkán-diszkurzus és az európai befolyás balkáni növekedése párhuzamos, egymást feltételező jelenségcsoport,

és ez a tény önmagában is igazolja Homi Bhabha ambivalencia-elméletének helyességét.

A két koloniális diszkurzus másik furcsasága, hogy a Monarchia délkelti és keleti területei éppenúgy részei voltak a dualista államnak, ahogyan a Balkán is része Európának¹¹, ami alighanem azt eredményezi, hogy a koloniális diszkurzusok ambivalenciái itt még erősebben érvényesülnek. Magyarország helyzetéről szólva pedig meg kell állapítanunk, hogy bár az itteni perspektíva szerint a Balkán Erdélyen túl van, jól ismert az a Metternich hercegnek tulajdonított mondat, amely talán ma is érvényesebb, mint gondolnánk, hogy a Balkán a bécsi Rennwegnél kezdődik.

Isabel Burton pedig, a trieszti angol konzul felesége, aki magasrangú diplomata férjével korábban a fél ismert világot bejárta, az 1870-es években szerzett magyarországi tapasztalatit összegezve többek között ezt írta: „Magyarország, a civilizáció fokát tekintve, Európa legelmáradottabb országa. Buda-Pest tiszta német, a teutonok műve, ők végeznek minden munkát a fővárosban; az utcákon alig hallani magyar szót, a magyarok hozzájárulása mindössze annyi volt, hogy növelték az árakat és emelték a halálozási rátát, ami hozzávetőleg a kétszerese Londonnak. (...) A vidéki városokban és a falvakban a közlekedést a természetre bízzák.

(...) Az ugor vagy más néven ogrepusztákon nincsenek utak, vagy inkább mindenhol utak vannak; a kocsis egyszerűen átvág a tájon amikor és ahol akar. A parasztok »férfiak lóháton« – ebben a modorban őrzik hun és tatár őseik viseletét.”¹²

A továbbiakban a Monarchia koloniális diszkurzusa és a Balkánról szóló elbeszélések egyetlen közös jelenségére összepontosítok. Arra, hogy a sztereotipikusan civilizálatlannak tekintett térben az emberi és a nem emberi távolsága nem csupán sokkal kisebb, mint a civilizáció központjában, hanem a határai is bizonytalanok, könnyen beindulnak a dehumanizáció diszkurzív folyamatai. Két példát hozok a jelenség korai előfordulására. Az egyiket Maria Todorovától idézem. Abból, ahogyan egy angol újságíró 1869-ben jellemez egy bolgár férfit, kiviláglik a bámulattal vegyes félelem a Balkán másik gyarmatosítójától, Oroszországtól: „Erős felépítésű, de nehézkes, a válla széles, a háta kerek, és olyan a járása, mint egy medvéé, durva és eltoppult vonások, az érzéki ajkakat sűrű bajusz fedi, a szakállát hetente egyszer nyírja, apró, csillogó szemek, amelyek örökké elkerülik a találkozást a tekintetteddel, és az egész arcnak állati ravaszságot kölcsönöznek – a keresztényeknek az Európából magukkal hozott, kelet iránt érdek-

lődésének dacára sem állíthatnók, hogy ez a régóta létező oldalhajtás a nagy szláv nemzet rokonszenves változata volna, amelyet minden szlávok anyja, Oroszország kész lenne gyengéd mohósággal visszafogadni méhébe, a szlávság hatalmas és harmonikus egységes egészébe.”¹³

A másik példát már a magyar irodalom egyik klasszikusából hozom. Móricz elbeszélője Szebennel, a polgárosult szász várossal szembeállítva, a részvét etikájától érintetlenül mutatja be a Tergovistyéből menekülő román lakosokat, miután a fejedelem serege rájuk tör. Emellett azt a bravúrt is véghez viszi, hogy egy metafora keretében, amely a románokat a cigányokkal azonosítja, süjt egyet a cigányokon is:

Mikor bevágtatott a város kapuján, senki se fogadta, csak a derékig érő sár, ami az utcákat borította. A ló térdig dagasztva baktatott előre, az apró vityillók, félig földbe ásva, felül fából róva szomorúan, szétszórva, kerítéstelen sivar cigányságban gyatráskodtak, milyen volt Szeben ez világhoz... kőpálotáival, óratornyáival, kőbástyaival...

Nagy sokaság jött szembe rá csordába terelve; hajtották ki a lakosokat a városból, hosszú hajú oláhok, kócos oláh asszonyok, mind-mind mezítláb, gyerekeiket hátukon, vállukon cipelve, ijedt, bamba, állati arccal bukácsolva a sárban előre, ruha alig a testükön, szőrgubájuk némelyeknek, de

a legtöbbször csak földfekete piszkos, soha nem mosott vászoning, tetvesek, bűdösek, a disznófalka emberebb náluk, ahogy bőgve, bőfögve, nyíva vagy hallgatag szomorúságban cammognak a csattogó, ostoros, csizmás hetyke magyarok előtt...”¹⁴

A két idézetben szembeötlő a képzelet működésének folytonossága, jóllehet a két szöveg megjelenése közt több mint 50 év telt el. Móricz elbeszélőjének hangnemére érzelmi magyarozatot nyújthat Trianon közelsége, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szemléleti előzmények készen álltak. „Mindössze” annyi változott, és ez tette a hangnemet kellemetlenebbé, hogy kortársi valóságban éppen ellenkező folyamat ment végbe, mint amit a jelenet ábrázol. Erdély, ami a „miénk” volt, időközben az „övék” lett. A Móricztól idézett szövegrészben természetesen nincs semmi ambivalens. A dehumanizáció beszédmódja ellenállás nélkül, szélsőségesen érvényesül benne.

A kortárs magyar irodalomban ezzel a kettős örökséggel Bodor Ádám ma már klasszikusnak számító műve, a *Sinistra körzet* lép a legmélyebb alkotó kapcsolatba. Bár a fent bemutatott diszkurzív hagyományokat mélységesen ismerő kritikusa és méltatója, Márton László „történelmileg meghatározott”, ugyanakkor

„történelem utáni” tájként azonosítja a Sinistra világot, a történelmi meghatározottság tartalmait nem fejt ki, megelégszik az elátkozottság és valamiféle mitikus démoniság emlegetésével.¹⁵ Nem lát módot a történelmi meghatározottság diszkurzív megközelítésére. Ugyanakkor Bodor egy másik fontos kritikusa, Szirák Péter is megfigyelte, hogy „Bodor könyvében a táj konstatáló hangon leírt »florizálódásában« oldódik fel / tűnik el (már mindig) az emberi szenvedés és aspiráció, más szóval: az emberi távlat”¹⁶, de ezt a lábjegyzetbe foglalt megfigyelést nem kapcsolta össze a peremvidéket már előzetesen megképző diszkurzív hagyományokkal. Én magam úgy vélem, pontatlan megközelítés a történelmi meghatározottságot démoniságnak tekinteni, ezzel visszalökni magát a történelmet a mitikus háttérbe, megfosztva attól a legalapvetőbb tulajdonságától, amit egyébként a szerző *Testvériség*-trilógiája bravúrosan tud, hogy a történelem számunkra elsősorban ambivalens szöveghagyomány.

Bodor művében a táj legfontosabb metonímiái a nevek. A magyar, román, szerb, örmény, török, német, bolgár, lengyel, ukrán hangzású kereszt- és vezetéknevek kombinációi csak néhány esetben mutatnak tiszta etnikai hovatartozást. A Balkán, illetve Európa keleti peremének metaforájaként az etnicista megközelí-

tés és a táj ezzel szorosan összefüggő birtokolhatóságának eredendő lehetetlenségét fejezik ki. A konstruált földrajziság képzetei nem engedik meg a körzet geográfiai helyzetének azonosítását, a tájnevek között azonban hangsúlyosan szerepelnek az észak-keleti Kárpátokhoz tartozó nevek, fontos pontja továbbá a térnek az ukrán határ, és azt is tudjuk, hogy a határ mögött Bukovina rónasága húzódik. Musztafa Mukerman, az elbeszélések egyetlen figurája, aki legálisan lépheti át a határt, és aki folytonos mozgásban van, a körzetet a Balkánnal kapcsolja össze.¹⁷ Olyan térről van tehát szó, amelyet a politikai képzelet minden oldalról a territorizációs és etnicista fantáziákkal száll meg. A növényzet és az állatvilág páratlanul gazdag leírása, egyáltalán az a tény, hogy az események elbeszélésétől sok helyütt a leírás veszi át a narráció alapszólamának funkcióját, egyfajta ellenpontot képvisel a hatalmi viszonyok ugyancsak hangsúlyos jelenlétével szemben. Sőt, nemcsak ellenpontot képez, hanem fölénybe kerül vele szemben, amit nagyszerűen példáz Borcan ezredes, a körzet korábbi főnökének halála, és még inkább holttestének sorsa.

Mielőtt azonban a dehumanizáció problémájának értelmezhetőségét részletesebben megvizsgálom, érdemesnek látszik kitérni Andrej Bodor figurájára, pontosabban a körzethez

viszonyított státuszára, mert hiszen az elbeszélés perspektívája elsősorban az ő figurájához kapcsolódik. Tudjuk jól, hogy a név, amelyen az elbeszélés illeti őt, a körzetben használatos álnév csupán, ahogyan mindenki más is olyan nevet visel, amely feltételezi a körzetnek való alárendeltséget és a hozzátartozást. A saját név tiltás alá kerül, márpedig a tilos név, mondja Derrida, egyszerre „kivételes és alapvető, hullámvérés-szerű”¹⁸. A tér mindannyiuk identitását gyökeresen átírja. Andrej Bodor azonban önmagát „gyümölcs-gyűjtőgető idegennek”¹⁹, „külföldinek”²⁰, „egyszerű vándornak”²¹ nevezi, aki azonban mégsem hagyhatja el Sinistrát, csak akkor, amikor erre Coca Mavrodin engedélyt ad, viszont lényegében mindig fennáll a veszélye annak, hogy okkal vagy ok nélkül megvonják a tartózkodási engedélyét és azonnali hatállyal kitiltják²². A körzet politikai viszonyaiba tehát beleíródik a hegemónia és a szolgaság. Ezen mit sem változtat, hogy mindeközben Andrej Bodor folyamatosan megbízásokat kap Borcan ezredestől és Coca Mavrodintól, a két erdőbiztostól, vagyis a hétköznapi életében nincs nyoma idegen, külföldi voltának. Béla Bundasian, a mostohafia számára mégiscsak külföldi, akivel ő emiatt nem érintkezik, holott Béla Bundasian is máshonnan jött, csak valamivel régebben. Andrej Bodor helyzete gyö-

keresen ambivalens, az odatartozás és az oda nem tartozás kettőssége között lebeg, és nincs egyetlen pillanat sem, amikor a léte rögzítetté válhatna. Afféle bevándorló, akinek az eredete eltörlődik, vagy legalábbis folytonos hazugság²³ övezi. Andrej Bodor leginkább migránsként jellemezhető, ami Peter Leese szerint olyan életet jelent, amelynek „minden pillanata készenlétben és bizonytalanságban telik, de emellett akarva vagy akaratlanul a jövőbe vetett hit és remény uralja. Valamilyen mértékben minden migráns beágyazatlan marad és kirekesztett, de ugyanakkor szabad is. A migráns tekintete olyan módon képes látni az őt körülvevő világot, ahogyan az utazó vagy az állandó lakos, aki megmarad egyetlen kultúra szinte észlelhetetlen határai között, soha nem lenne képes.”²⁴

Sinistrának azonban nincsenek állandó lakosai. Nemcsak Andrej Bodor bevándorló itt, akit bármikor ki lehet utasítani, mindenki más is az. Minden egyes szereplő, akinek a története megismerhető a könyvből, életének egy adott pillanatában idesoródott, és azóta itt él a körzettől kapott nevével, és végül vagy itt pusztul el, vagy megszökik. Az idő eközben érzékelhetetlen fluidummá változik.²⁵ Sinistrának nincsenek beágyazott, otthonos lakói. Mindenki bevándorló, megtanulják az itteni szokásokat, tér- és hatalmi viszo-

nyokat, alkalmazkodnak az előírásokhoz, szemléletükben szabadnak mégsem nevezhetnénk őket.

Felmerülhet a kérdés, beszélhetünk-e még migráns létről egy olyan térben, ahol mindenki bevándorló, és főként ahonnan mindenki kitiltható, vagyis létén mindenkor rajta van az exterritorizáció lenyomata. Másrészt azt a kérdést is fel kell tennünk, létezhet-e egyáltalán olyan tér, amelyben nincs helye az otthonosságnak. Olyan közeg ez, amelynek a fantazmaszerűsége nem redukálható, ahol a jogi és az erkölcsi keretek közt semmi sem enyhíti a politikai és a történelmi terror valóságát. Nos, a válasz igen, létezhet ilyen hely. Ez a hely pedig nem más, mint a gyarmat. A gyarmat, ahol a gyarmatosítónak, miként ismét csak Derrida mondja, „semmije sincs tulajdonképpen, mert az úr nem birtokolja tulajdonképpen, természetes módon azt, amit mindazonáltal nyelvének nevez”²⁶, és ahol, „adott lévén az összes gyarmati cenzúra (...), adottak lévén a zárt társadalmi csoportok, a rasszizmusok, a hol fintorgó, hol »kedélyes«, némelykor szinte vendégszerető és vidám xenofóbia, adott lévén az arab mint hivatali, mindennapi és közigazgatási nyelv fokozatos eltűnése”²⁷, a gyarmatosított sem érezheti magát egyetlen pillanatra sem otthon.

Egyszerre állítható, hogy a *Sinistra* körzetben a tájleírások termelik ki az ambivalens gyarmati lét uralhatatlan másikját, ugyanakkor a gyarmati lét következményeként szemlélhető dehumanizáció retorikai jelenségei is a növényi és állati minőségeknek az emberit átíró erejével függenek össze. A dehumanizáció retorikai jelenségei ugyanis keresztül-kasul átszövik a szöveget. Már H. Nagy Péter felfigyelt arra, hogy „a *Sinistra* lakói több ízben állati jelzőt kapnak”, emellett „az animális létformát több motívum is körülírja. Az egyik ilyen a testiség fókuszba állítása, például az ürítésnek minden formája előfordul a műben.”²⁸

A humán és az állati vagy a növényi létformák közti átmeneti alakzatok ezen kívül is rendkívüli gyakorisággal fordulnak elő a novel-lafüzérben. Nikifor Tescovina pórázon vezeti a kislányát, Bebét, akinek éjszaka világít a szeme, mint a hiúz-nak, a haja pedig olyan, „mint az égő berkenyebokor”²⁹. Andrej pocok, denevérek és gyöngybaglyok közt lakik a vízimalomban. Mustafa Mukkerman vállán megbillen, fel-fordul a madár, jeges szárnyakkal hullik a hóba³⁰. A sétálgató Severin Spiridon előtt hatalmas dolmányos varjak lépdelnek, mögötte gypjas, tarka kutya.³¹ A hegyivadászok Severin Spiridon szerint egytől-egyig hiú szarvasok.³² Puiu Borcan holttestét borzok és rókák rágcsgálják.

Coca Mavrodin testőrségének tagjait szürke gúnároknak hívják „mind hosszú nyakú, gombszemű alakok, bőrük vékony volt, arcuk teljesen ráncatlan. (...) valami libaszerű tényleg volt a külsejükben”³³. Hamza Petrika úgy somfordál a doki körül, „mint valami kis selyemkutya”³⁴. Izolda Mavrodin átlátszó, mint egy szitakötő, másutt mozdulatlan, mint egy alvó lepke³⁵, a szeme mintha bőrből lett volna, orrlyukából, hajából, a fülébe hordott vattákból bogárszag párállott³⁶. Connie Illafeld arcát „selymes, fekete szőrzet borította, a bolyhok közt zöld szeme izzott”³⁷. Róla mondja Andrej, hogy „a nevet, amely valaha egy buja tündéré volt, most mi tagadás, egy állat viselte.”³⁸ Elvira Spiridon szépséges berkenyemadár³⁹, akit Andrej hol berkenyének, hol madárnak, hol pedig berkenyemadárnak hív magában, ahányszor eszébe jut, annyiféleképpen.⁴⁰

A felsorolt példák jól mutatják, hogy a dehumanizáció nyelvét Bodor

erősen átészteztizálja, vagyis átalakítja és láthatóvá teszi a dehumanizáció mélyén meghúzódó ambivalenciát. Az így létrejövő prózanyelvben újra meg újra összeütközik, átbillen egymásba a szörnyűség (unheimlichkeit) és az erotika. Bodornál nemcsak az utóbbi, hanem a szörnyűség is testi vonatkozású. A kolonialista diszkurzusok hagyományai ekképp szövegtárgyak lesznek, kibillenthetővé válnak, és a felszínre kerül ambivalenciájuk. Bodornál a kegyetlenség, a szörnyűség és az erotika, a szenttelen tudomásulvétel és a szerelem nyelve, a hely megnevezettség és földrajzi rögzíthetlensége, végül pedig a hatalom képtelen, Kelet-Európa számára mégis reális fantazmái és a természet nyelve egyszerre írják Sinistra egészen soha sem adódó történetét, egy olyan térségét, amelyhez senki nem tartozhat hozzá, amely senkinek nem az otthona, és ahonnan élve csak kevesen szabadulhatnak.

JEGYZETEK

1. Clemens Ruthner: *Habsburgs 'Dark Continent'*. Francke Verlag, Tübingen, 2018. 37.
2. „A Balkán-félszigeten végbement átalakulások is interferencia hatásaikkal a Monarchia dualista szerkezeete ellen irányulnak. Mi volt az oka annak, hogy az a Szerbia, mely minden geográfiai, gazdasági és etnográfiai szálával

Monarchiánkra volna utalva, az ádáz gyűlölet és a forradalmi aknamunka állapotába jutott vele szemben? Bármi nagy jelentőséget tulajdonítson is valaki a délszlávág ortodox része pánszláv érzelmeinek és az orosz diplomácia rendszeres propagandájának e szolidaritás ápolásában és fűtésében, valamint a szerb dinasztia aggodalmi-

- nak, mely egy túlságosan erős centripetális tendenciát a Monarchia felé nem szívesen látott volna: nem lehet tagadni, hogy ezen inkább szentimentális affinitásoknál sokkal realisabbak lehettek volna az előbb említett kötelékek, ha a Monarchiában meg lett volna a kellő érzék és belátás, a kellő körültekintés és tapintat ezen hatalmas érdek-közösség fejlesztésére.” Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője*. Új Magyarország Részvénytársaság, Bp., 1918. 28.
3. Celems Ruthner, i. m. 54.
 4. Wislocki egy lengyel származású császári vámhivatalnok apa és egy erdélyi szász anya gyermekeként 1856-ban Brassóban született. Az egyetemet már Kolozsvárott végezte. Nyelvészeti stúdiumai után az etnográfia felé fordult. Kutatási területe a cigány nyelv és néprajz volt. Az erdélyi vándorcigányok életét kutatta. Maga is tagja lett egy klánnak, és cigány nőt vett feleségül. Kutatóként nagy elismertségre tett szert, a kor egyik legjobb ciganológusának számított. Mellesleg verseket is fordított. Többek közt Petőfi, Vajda János és Szász Károly verseit fordította izlandira.
 5. Heinrich von Wlislöcki: *Aus dem Leben der Siebenbürger Rumänen, in Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge*. Hg. v. Rudolf Virchow, Wilhelm Wattenbach, Lüderitz Verlag, Hamburg, 1889/90. 603.
 6. Clems Ruthner, i. m. 56.
 7. Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*. Routledge, London, 1994. 75.
 8. Claudio Magris: *Das habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Zsolnay, Wien, 2000. 26.
 9. Maria Todorova: *Imaging the Balkans*. Oxford University Press, 2009. 3.
 10. „There is a widespread notion that the Balkans began losing their identity once they began to Europeanize. That this phrasing implies their difference from Europe is obvious. Far more interesting is the fact that the process of »Europeanization«, »Westernization«, or »modernization« of the Balkans in the nineteenth and twentieth centuries included the spread of rationalism and secularization, the intensification of commercial activities and industrialization, the formation of a bourgeoisie and other new social groups in the economic and social sphere, and above all, the triumph of the bureaucratic nation-state. From this point of view the Balkans were becoming European by shedding the last residue of an imperial legacy, widely considered an anomaly at the time, and by assuming and emulating the homogeneous European nation-state as the normative form of social organization. It may well be that what we are witnessing today, wrongly attributed to some Balkan essence, is the ultimate Europeanization of the Balkans.” Maria Todorova, i. m. 13.
 11. Maria Todorova számára ez a legerősebb érv amellett, hogy a balkanizmus diszkurzusformáit el kell választanunk az Edward Said által elemzett orientalizmustól.
 12. Isabel Burton: *Arabia, Egypt, India. A Narrative Travel*. William Mullan and Son, London/Belfast, 1879. 43.

13. John Murray: *Twelve Years' Study or The Eastern Question in Bulgaria*. Chapman and Hall, London, 1877, 14–15. idézi: Maria Todorova, i. m., 101–102.
14. Móricz Zsigmond: *Tündérbert*. Szépirodalmi, Budapest, 1960. 298.
15. Márton László: *Az elátkozott peremvidék*. In Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. L'Harmattan, Budapest, 2005. 81.
16. Szirácz Péter: *A periféria poétikája*. In Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. L'Harmattan, Budapest, 2005. 138.
17. „– Figyelj – szólított meg halkán. – Egyszer bizonyára ezt az egészet megunod. Csak szólj, szívesen magammal vislek a Balkánra. Szalonikibe, a Dardanellákra vagy éppen Rodostóba.” Bodor Ádám: *Sinistra körzet*. Magvető, Budapest, 1992. 52.
18. Jacques Derrida: *A másik egynyelvűsége*. Jelenkor, Pécs, 1997. 50.
19. Bodor Ádám, i. m. 6.
20. Uo. 15.
21. Uo. 20.
22. „Úgyhogy amikor hajnaltájt értem jöttek a hegyivadászok, és tudatták, mivelhogy kijelölt szálláshelyemet, a fogadót titokban elhagytam, tartózkodási engedélyemet bevonják, és örökre kitiltanak Sinistra körzetből, én már réges-rég éberem vártam a reggelt, hogy végre mehessek innen.” Uo. 16.
23. „– Láthatod, részünkről teljes a bizalom – Mondogatta Nikifor Tesco-vina. – Meglásd, aligha fogja valaki megkérdezni, honnan, merről jössz. Ne is mondd el magadtól senkinek. Ha valaki véletlenségből mégiscsak kérdezzet, netán faggat, hát hazudj. – Ühüm. Az lesz. remélem, beleszokok. Majd mindenkinek mást mondok.” Uo. 22.
24. Peter Leese: *Introduction*. In *Migration, Narration, Identity*. Peter Leese, Carly McLaughlin, Władysław Witalsz (ed.). Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2012. 8–9.
25. „Hetek, hónapok vagy talán már évek óta éltem Andrej Bodor álneven Sinistra körzetben.” Bodor Ádám, i. m. 26.
26. Jacques Derrida, i. m. 38.
27. Uo. 58.
28. H. Nagy Péter: *Dezintegráció és identitászsavar*. In Scheibner Tamás, Vaderna Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*. L'Harmattan, Budapest, 2005. III.
29. Bodor Ádám, i. m. 67.
30. Uo. 48.
31. Uo. 39.
32. Uo.
33. Uo. 81.
34. Uo. 82.
35. Uo. 43.
36. Uo. 36.
37. Uo. 99.
38. Uo. 101.
39. Uo. 59.
40. Uo. 63.

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:
1089 Budapest,
Magyarok
Nagyasszonya tér 10.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
8100 Ft, fél évre **14 100 Ft**,
egy évre pedig **25 200 Ft**

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

